

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

**CENTER FOR THE STUDY
OF NATIONALITIES PROBLEM AND
GENOCIDE**

**SERIES
“ THE UNCEASING TOLL ”**

Volume 2

**THE ARMENIAN GENOCIDE
CAUSES AND LESSONS**

**Dedicated to
the 80th Anniversary
of the Armenian Genocide**

YEREVAN - 1995

**ЦЕНТР ИЗУЧЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА И ГЕНОЦИДА**

**СЕРИЯ
“НЕСМОЛКАЕМАЯ КОЛОКОЛЬНЯ”**

Выпуск 2

ГЕНОЦИД АРМЯН

ПРИЧИНЫ И УРОКИ

Посвящается
80-летию
Геноцида Армян

ЕРЕВАН - 1995

**ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ
ԵՎ ԳԵՆՈՑԻԴԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ**

**“ԱՆԼՌԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ”
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ**

Մաս 2

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ԴԱՍԵՐ

Նվիրվում է
Հայոց Ցեղասպանության
80-ամյակին

ԵՐԵՎԱՆ - 1995

Գրախոսներ՝

Երևանի պետական համալսարանի
հայոց պատմության,
համաշխարհային պատմության,
միջազգային հարաբերությունների
պատմության և տեսության ամբիոններ

ՅՈՒՐԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ (1918 – 1990 թթ.)

ԵՊՀ Գրադարան

SU0214393

Ազգային հարցի և գեոնոցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը
“Անդունի զանգակատուն” մատենաշարով ընթերցողի ուշադրու-
յանն է ներկայացնում հայոց ցեղասպանության պատմությանն
առնչվող գիտական ուսումնասիրությունների շարքի երկրորդ ժո-
ղովածուն: Ջեռեղված հոդվածները ընթերցվել են կենտրոնի կազ-
մակերպած գիտաժողովում: Հոդվածներում քննարկվում են
ադրբեջանական պետականությունների կողմից կազմակերպված
հայոց ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները, ազատագրա-
կան զինված պայքարին, հայրենիք վերադառնալու իրավունքին
վերաբերող հիմնահարցեր:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջաննե-
րի համար:

© Ազգային հարցի և գեոնոցիդի ուսումնասիրման կենտրոն, 1995թ.

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը նոր իրավի-
ճակ ստեղծեց նախկին կայսրության ազգային ծայրամասե-
րում: Ավելի բուռն գործունեություն ծավալեցին տեղի կու-
սակցությունները: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր նպա-
տակներն ու ծրագրերը: Բացառություն չէր նաև դեռևս
1911թ. ստեղծված ադրբեջանական Մուսավաթ կուսակ-
ցությունը, որը 1917 թ. ապրիլին Բաքվում կայացած կովկա-
սի մահմեդականների առաջին կոնգրեսում պահանջեց
«Ռուսաստանի կազմակերպությունը դնել հողային-դաշ-
նակցային հիման վրա և ստեղծել Ռուսաստանի մահմեդա-
կանությունը ներկայացնող կենտրոնական օրենսդիր մար-
մին»:

1917 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին Բաքվում տեղի ու-
նեցած երկրորդ և երրորդ կոնգրեսներն ընդունեցին էլ ավել-
ի խիստ պանթուրքիստական որոշումներ: Դա պատահա-
կան չէր, քանզի Անդրկովկասում պանթուրքիզմի ջատագո-
վը և անմիջական իրականացնողը մուսավաթն էր, որի հետ
թուրքական կառավարող շրջանները և քաղաքական գոր-
ծիչները մեծ հույսեր էին կապում: Անդրկովկասի թաթար-
ներով բնակեցված տարածքները կարևոր հենարան էին ի-
րենց պաշտոնական գաղափարախոսության և քաղաքա-
կանության տարածման համար:

Ժամանակին պանթուրքիզմի հիմնադիրներից և գա-
ղափարախոսներից Զիա-Գյոք-Ալիյը գրում էր, որ թուր-

¹ Զարևանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, էջ 100-101:

Ժամանակին պանթուրքիզմի հիմնադիրներից և գաղափարախոսներից Զիա-Գյուք-Ալիը գրում էր, որ թուրքիան, Ադրբեջանը և Պարսկական Ադրբեջանը պետք է կազմեն վաղվա Օղուզիստանը: Նրա կարծիքով դա պանթուրքիզմի «միհնիմում ծրագիրն է»:

Մուսավաթականների պետրոժակը էլ ավելի գրգռվեց, երբ թուրքական զորքերը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, սկսեցին իրենց առաջխաղացումը Արևմտյան Հայաստանում (գրավեցին Երզնկան, Մամախաթունը, Սարի-ղամիշը, Կարսը, ընդհուպ մոտեցան Անդրկովկասի սահմաններին):

Մուսավաթական, խանական, բեկական ուժերը փակեցին Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին՝ կտրելով կապը Ռուսաստանի հետ: Այնուհետև դադարեցվեց երթևեկությունը Բաքու-Գորգանի երկաթուղով: Ադրբեջանական զինված ուժերը քայքայիչ աշխատանք էին կատարում մաս թիկունքում ամեն կերպ նպաստավոր դարձնելով իրենց «ազգակից եղբայրների» թուրքերի մոտքը Անդրկովկաս: Սեյմի մուսավաթական պատգամավորներն էլ իրենց տեղերում էին լայն քարոզչություն տանում հոգուտ թուրքիայի:

Ադրբեջանական ազգայնականները հնարավոր էին համարում թուրքիայի միջոցով մեծ թուրքական պետության ստեղծումը, որը պիտի ընդգրկեր Միջերկրական ու Սև ծովերի ափերից մինչև Անդրկասպյան շրջանները ու թուրքեստան: Լայն գործունեություն էր ծավալում մաս մահմեդական հոգևորականությունը, որը սուլթանին համարելով խալիֆների ժառանգորդը, ուստի մաս ամբողջ մահմեդական աշխարհի հոգևոր առաջնորդը, փորձում էր ավելի կազմակերպված բնույթ տալ հակաքրիստոնեական պայքարին:

Մուսավաթականները քայքայիչ աշխատանք էին ձեռնարկում Անդրկովկասյան Սեյմում: Այդ գործունեությունը ավելի շեշտակի զգացվեց Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցությունների ժամանակ: Այդ քաղաքականությունը ավելի բարդացրեց երկրամասի պաշտպանությունը հարձակվող թուրքական բանակներից:

Անդրկովկասյան դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետության հռչակումից հետո թաթար ազգայնականները այլևս չէին թաքցնում իրենց հեռագնա նպատակները: Պանթուրքիզմի կատաղի պաշտպաններից մեկը՝ մուսա-

վաթական Ռասուլ-Ջադեն հայտարարում էր, որ Կասպից ծովը պետք է հանդիսանա իրենց «ներքին լիճը»:

1918թ. մայիսի 26-ին վրաց ազգային խորհուրդը հռչակեց Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդ օրը նույն քայլին դիմեցին մուսավաթականները: Նրանք նախկին ցարական Ռուսաստանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների տարածքը հռչակեցին Ադրբեջան պետություն, որը մասն անվամբ երբեք գոյություն չէր ունեցել նշված տարածքում:

Պետության անվան ընտրությունը պատահական չէր և հետապնդում էր քաղաքական ու ռազմավարական հեռագնա նպատակներ: Այն մուսավաթականներին առաջարկել էր այսպես կոչված Կովկասյան իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան, որպեսզի Կովկասյան թաթարներն իրենց իրավունքները ներկայացնեն մաս Ատրպատականի կամ Պարսկական Ադրբեջանի նկատմամբ:

Նորաստեղծ պետության մայրաքաղաքը ժամանակավորապես դարձավ Գանձակը, քանզի 1917թ. նոյեմբերի 2-ին Բաքվում հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն: Ադրբեջանում իշխանության գլուխ անցավ մուսավաթը, ընտրվեց կառավարություն Ֆ. Խան-Խոյսկու նախագահությամբ:

Այն օրերին, երբ Անդրկովկասյան Սեյմը կանգնած էր լուծարման առաջ, Հայկական կորպուսի ուժերը և հայ աշխարհագորայինները կենաց ու մահու կոիվներ էին մղում Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակների դեմ: Վերջիններս փորձում էին մի քանի ուղղություններով շարժվել դեպի Թիֆլիս, Գանձակ և Բաքու՝ իրականացնելու իրենց վաղեմի ծրագրերն ու նվաճել Անդրկովկասը, սրի քաշել մաս ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայության բեկորներին և արևելահայությանը: Սակայն հայ ժողովուրդը Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում, Ղարաքիլիսայում պարտության մատնելով թուրքական զորքերին, նվաճեց իր ապրելու իրավունքը և հայտարարեց նոր հայկական պետության ստեղծման մասին: 1918թ. հունիսի 4-ին թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց և չհրաժարվեց իր պանթուրքիստական ծրագրերից:

1918թ. օգոստոսի 31-ին Խալիլ փաշան Երևանում ընդունելության ժամանակ հայտարարեց, որ թուրքերի բարձրագույն նպատակը վերամիավորվելն է մայր հայրենիքի՝

¹Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, 1930. с. 92.

²Տես նույն տեղում:

¹ Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև ՀՀ ՊԿՊԱ/Ֆ.121, ց.1, գ.33, թ.17:

Թուրքիայի հետ, ուստի և նրանք ձգտում են վերացնել իրենց ճանապարհին առաջացած խոչընդոտները:

Թուրքերը նաև նպատակ էին հետապնդում թուրքամետ պետություն ստեղծել Կովկասում: Մուսուֆա Քեմալը գրում է, որ էմվերը ցանկանում էր Ադրբեջանի, Դաղստանի և Հայաստանի հիման վրա ստեղծել իր նոր պետությունը և այդ գործում նրան պետք է օգնեին իր եղբայրը՝ Նուրի փաշան:

Բաթումի պայմանագիրը լայն հնարավորություն ընձեռեց թուրքական զորքերին գրեթե անարգել շարժվել դեպի նորաստեղծ Ադրբեջան, չնայած որ թուրքական կանոնավոր զորքերի առաջապահ ջոկատները մայիսի վերջերին արդեն հասել էին Գանձակ, ուր ժամանել էր նաև Նուրի փաշան: Թուրքական զորքերի մուտքը Ադրբեջան քաջալերեց թաթարներին, որոնք սկսեցին հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի վրա, սրի քաշել հայ ազգաբնակչությանը: Բազմաթիվ հայ բանվորներ, որոնք աշխատում էին Գետաբեկի պղնձահանքերում, մորթվեցին հարևան գյուղերի թաթարների կողմից: Փակվեց Գետաբեկ-Օամխոր ճանապարհը: Տեղական բեկերի անմիջական մասնակցությամբ թաթարական ջոկատները և խաժամուժը սկսեցին հարձակումներ գործել Օամխորի հայկական գյուղերի վրա կոտորածներ սարքելու և թալանի նպատակով: Չարդախլուի, Բադաբեդի, Բարումի, Գառնակերի, Ջագիրի, Սալեռի և մյուս փոքր գյուղերի ազգաբնակչությունը ինքնապաշտպանության համար դիմեց զենքի: Նրանք ստեղծեցին 500 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատ, որն անվերջ շրջելով հայկական գյուղերում, կանխում էր թշնամու անակնկալ հարձակումները: Թաթարներին չհաջողվեց տեղահան անել և կոտորել տեղի հայ ազգաբնակչությանը: Երբ Նուրի փաշան ժամանեց Ջեզամ գյուղը, տեղի թաթարները առաջարկեցին գրավել հայկական գյուղերը: Հայ ինքնապաշտպանության ղեկավարները կանչվեցին Ջեզամ, սակայն որոշ ժամանակ անց ազատ արձակվեցին և հետ վերադարձան:

Խան-խոյսկու կառավարությունը ոչ միայն չէր կանխում հայերի կոտորածները, այլև ինքն էր ծրագրում ու ղեկավարում գործի և թաթարական խուժանի գործողությունները: Անելանելի վիճակում էր գտնվում Գանձակի և հարևան հայկական բնակավայրերի հայ բնակչությունը: Թուրքերի Գանձակ ժամանելուց հետո վիճակը ավելի ծանրացավ, քանզի վերջիններս միանալով տեղական ուժերին՝

թալանի նպատակով կազմակերպում էին ջարդեր: Գանձակի հայկական թաղամասի բնակիչները գտնվում էին կազմակերպված հարձակման և կոտորածի սպառնալիքի տակ: Առանձին հայ մարդկանց սպանությունները, խանութների և տների թալանը դարձել էին առօրյա սովորական երևույթ:

Թուրքական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան հրամայում է շրջապատել հայկական թաղամասը և զինաթափել բոլոր հայերին: «Հայերին գրավոր զգուշացում արվեց, գրում է Ռյուշտու բեկը, - անհապաղ հավաքել զենքերը և հանձնել թուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու տեղը կզնդակահարվեին նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվեր զենք»: Նմանատիպ առաջարկով վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության հավատարմատարին է դիմում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը:

Հայության զինաթափումը մի նպատակ էր հետապնդում. գրկել նրանց ինքնապաշտպանության հնարավորությունից և ավելի դյուրին դարձնել նրանց կոտորածը: Արխիվային նյութերը փաստում են, որ հայ ազգաբնակչությունը, գիտակցելով իր գլխին կախված վտանգը, չի հանձնում զենքը: Հայկական թաղամասերը ենթարկվում են հարձակման: Այդ է վկայում մարտերին մասնակցած մի թուրք սպա, որը գրում է. «Այսօրվա մարտերում մեր կորուստները կազմեցին 13 սպանված և 6 վիրավոր, սպանվածների թվում էր նաև մեկ սպա»: Իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով հայկական թաղամասերը ենթարկվեցին հրետակածության: Ռազմական հաղորդագրություններից մենք տեսնում ենք, թե հեծյալ գնդի հրամանատարը որքան փամփուշտ և արկ է օգտագործել հայերի դեմ՝ հրամանը կատարելու համար: 1918թ. հունիսի 15-ից իսլամական բանակի հրամանատարությունը սկսեց իր ռազմական գործողությունները Բաքվի ուղղությամբ: Թուրքական 5-րդ և 15-րդ դիվիզիաներին էին միացել ադրբեջանական զորքերը: Նրանց հետևից, ինչպես ընդունված էր, շարժվում էր թաթարական խուժանը՝ գրավված տարածքներում թալանն իրականացնելու համար:

Գանձակից եկած թաթարները, Օամխու ճանապարհին այրելով հայկական գյուղերը և տեղերում մնացած հայերին կոտորելով, հասան քաղաք: Նրանք գերի վերցրեցին մահից ազատված 30 հայկական ընտանիք և մեծ ավարով հետ վերադարձան Գանձակ: Բաքվի ճանապարհին թուր-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, Հավաքածու, գ.112, թ.31:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1.գ.17, թ.30:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, Հավաքածու, գ.112, թ.18:

⁴ Նույն տեղում, թ.32:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.619, թ.47-48:

² М. Кемаль, Путь новой Турции, т. III, Москва, 1934, с. 265.

քական բանակը և տեղի մահմեդականությունը կողոպտեցին, սրի քաշեցին Նուխիի, Արեշի, Գյոքչայի տասնյակ հազար հայերի: Բչերը, որոնք մի կերպ փրկվել էին կոտորածից և փորձում էին անցնել Վրաստան, ստիպված պատսպարվեցին սահմանամերձ շրջաններում, քանի որ մենշևիկյան կառավարությունը փակելով պահամարը, արգելեց նրանց մուտքը իր հանրապետություն: 1918թ. հունիսի 27-ից սկսվեցին արյունալի մարտեր Բաքվի խորհրդի գիմված ուժերի և թուրք-թաթարական զորքերի միջև: Ուժերը անհավասար էին: Եթե թուրքերը և թաթարները ստանում էին նոր համալրում, ապա Բաքվի խորհուրդը զուրկ էր այդ օգնությունից: Շուտով դավաճանեց և իր զորքով ճակատը լքեց գնդապետ Բիչերախովը: Ծակատը պահելու համար Բաքվի խորհուրդը ձայների մեծամասնությամբ որոշեց Պարսկաստանից Բաքու հրավիրել անգլիացիներին: Խորհրդի բոլշևիկյան ֆրակցիան հրաժարական տվեց և դուրս եկավ խորհրդի կազմից: Իշխանությունը անցավ Ցենտրոկասախի կառավարությանը: Վերջինս նույնպես չկարողացավ մինչև վերջ պաշտպանել Բաքուն: Բաքվի անկումից մի քանի ժամ առաջ անգլիական զորքերը գեներալ Դեսթերվիլի գլխավորությամբ ռազմաճակատով հեռացան քաղաքից:

1918թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրք-թաթարական զորքերը գրավեցին Բաքուն: Նույն օրն էլ սկսվեց Բաքվի հայության կոտորածը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Բ. Իշխանյանը. «Երեք օր շարունակ, սեպտեմբերի 15-ի առավոտից մինչև 17-ը երեկոյան՝ կիրակի, երկուշաբթի և երեքշաբթի, քաղաքի նոր քարերն էին համարվում արմատախառն կազմակերպությունները, բազմաթիվ և բազմազան ավազակների ու ջարդարարների բանդաները՝ կազմված թուրքական կանոնավոր զորքերից և քաղաքի ու շրջակա գյուղերի մուսուլմանական տարրերից»:¹ Բաքվում հայկական կոտորածների կազմակերպիչներն ու ռզեմնչողներն էին թուրքական զորքերի հրամանատարներ՝ Նուրի և Մուրսալ փաշաները, Ադրբեջանի ղեկավարներ՝ Ֆ.Խան-Խոյսկին և Ջևանշիր խանը: Այդ վայրագները որոշել էին «նախօրոք նախատեսված պլանի համաձայն բանդաների և ջարդարարների ուղորմածությամբ թողնել քաղաքի ու նրա շրջակայքի ամբողջ հայության կյանքն ու ինչքը: Թող մորթեն և ջարդեն որքան կարող են, թող առևանգեն և բռնաճան, թալանեն ու կողոպտեն: Դա նրանց թույլ է տրված և նրանց է թողնված՝ իրենց էներգիային ու հնարավորության համապատաս-

խան»:² Հայերի ցեղասպանությունը իրականացվում է այն նույն եղանակով, որ կատարվել էր Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում, Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում: Կատարողները արդեն ունեին «մեծ փորձ»: Բաքվի հայության սպանդի տեսարանները չեն տարբերվում 19-րդ դարի 90-ական թվականների կոտորածներից: Անօգնական բնակչությունը՝ հայ ժողովուրդը, «մինչև վերջին թելը կողոպտվեց ու քայքայվեց, ենթարկվեց բռնության և ոտքի տակ տրվեց, անարգվեցին մարդկային ամենատարրական իրավունքներն ու ընտանեկան սրբությունները, գերեվարվեցին և անհայտ կորան հազարավոր մարդիկ...»:³ Բաքվի հայության եղեռնագործությանը զոհ գնացին 30 հազար մարդ: Բաքվի հայոց ազգային խորհրդի տվյալներով մինչև 1918թ. սեպտեմբերյան ջարդերը 88673 հայերից տույժել է 52822 մարդ, որը կազմում է ընդհանուր թվի 59,57 %: Եվ կարծեք թե Բաքվում ոչինչ տեղի չէր ունեցել: Սեպտեմբերի 19-ին կառավարության նախագահը դիմում է ամբողջ բնակչությանը և հայտարարում, որ Ադրբեջանում ապրող բոլոր քաղաքացիները, անկախ հավատքից և ազգային պատկանելությունից, պետք է օգտվեն հավասար իրավունքներից և ինքը հավասարապես պարտավոր է պաշտպանել և երաշխավորել իր բոլոր քաղաքացիների կյանքի, ինչքի և իրավունքի անձեռնմխելիությունը: Ցիմիզմի հասնող նման հայտարարությունները բազմիցս կհնչեն այս պետության և նրա ժառանգորդ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների շուրթերից:

Շուտով թուրքերին Անդրկովկասում փոխարինելու եկան անգլիացիները: Վերջիններս, երկրամասում առաջնորդվելով իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերով, պաշտպանության տակ վերցրեցին Ադրբեջանը: Անգլիացիների գալստյամբ Ադրբեջանի հայ բնակչության ցեղասպանությունը չդադարեցվեց: Դեռ ավելին, նրանց անմիջական մասնակցությամբ Խոսրով Բեկ Սուլթանովը նշանակվեց Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ: Այն հայկական երկրամասերը, որոնց ազգաբնակչության 95 % ավելին տեղաբնիկ հայեր էին, սկսած 1918 թվականից կենաց ու մահու կոիվներ էին մղում թուրք-թաթարական միացյալ ուժերի դեմ: Արխիվային բազմաթիվ վավերագրեր ապացուցում են, որ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը չի հրաժարվել պանթուրքիստական գկրտումնե-

¹ Բ. Իշխանյան, նշվ. աշխ. էջ 6:

² Նույն տեղում, էջ 7:

³ Տես Ի. Մոսեսովա, Ա. Հովհաննյան, Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, էջ 68:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թթ. 16-18:

² Բ. Իշխանյան, Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 6:

րից և պատրաստ է շարունակել հայերի ցեղասպանությունն իր տարածքում:

Բաքվի արյունալի դեպքերից հետո մախապատրաստվում էին Գանձակի, Շամախի, Նուխի քաղաքների և Ադրբեջանի հայկական գյուղերի հայության կոտորածները: Ծանապարհները դարձել էին խիստ անապահով: Հայագի ուղևորները իջեցվում էին գնացքներից և հոշոտվում: Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին հաղորդում էին, որ Ելիզավետպոլի գավառի Չարդախլու գյուղի բնակիչները հայտնում են Ադրբեջանում ընթացող մեծ զորակոչի մասին, որը նպատակ է հետապնդում Հայկական լեռնաշխարհի մաքրումը հայերից՝ Գետաշենից մինչև Բաղաբենդ: Տվյալ ժամանակաշրջանում այս տարածքում կար 40-ից ավելի հայկական գյուղ: Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1919 թ. ամռանը հաղորդում է, որ գավառներում և Բաքվում կառավարության կողմից տարվում է հակահայկական պրոպագանդա, որը կարող է վերաճել տեղի հայերի կազմակերպված կոտորածների: Դրա արդյունքում սկսվեցին ազգաբնակչությանը նոր կոտորածներ և բռնագաղթ: Միայն Ելիզավետպոլի գավառում այրվեցին 13 հայկական գյուղեր, որոնց ազգաբնակչության մի մասը անողորմ հոշոտվեց, իսկ կենդանի մնացածները տեղահան արվեցին:

Նման ծանր կացություն էր ստեղծվել նաև Նուխիի, Արեշի, Շամախու գավառներում:

Հայ ազգաբնակչության կազմակերպված մասսայական կոտորածներ տեղի ունեցան Շուշիում (1920թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը): Այն նույնպես կազմակերպված էր Ադրբեջանի կառավարության կողմից: Կոտորածին զոհ գնացին 30 հազար հայեր: Բացի թաթարական խաժամուժից այդ կոտորածին մասնակցում էին և կանոնավոր զորքեր:

Ինչպես տեսանք. 1918-1920թթ. հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում մախապատրաստել էր և իրականացնում էր կառավարությունը, որին սկզբում աջակցում էր Թուրքիան, ապա Անդրկովկասում գտնվող Անգլիական զինվորական հրամանատարությունը: Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանության եղանակը նույնն էր, ինչ Արևմտյան Հայաստանում՝ կոտորած, թալան, տեղահանություն: Կա-

ռավարության ծրագիրը իրականացնում էին կանոնավոր զորքերը, խանական, բեկական շոկատները, հակահայկական մոլեռանդությամբ «տոգորված» թաթար և մյուս մահմեդական ազգաբնակչությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում հետապնդում էր քաղաքական, տնտեսական, կրոնական նպատակներ: Մուսավաթական Ադրբեջանի պաշտոնական գաղափարախոսությունը պանթուրքիզմն էր: Եվ բնական էր, որ այդ գաղափարախոսության հիմնադիրներից էին Ջեյնալ Թաղիևը, Ալի Հուսեյն Ջադեհ, Ահմեդ Աղակը, Ալի Մարդան Թոփչիբաշևը: Նրանցից մի քանիսը բուռն գործունեություն էին ծավալել Օսմանյան կայսրության սահմաններում: Այդ գաղափարախոսությունը որդեգրեցին երիտթուրքերը, և այն դարձավ նրանց պաշտոնական գաղափարախոսությունը:

Առաջին աշխարհամարտը լայն հնարավորություն ընձեռեց պանթուրքիզմի գաղափարները կյանքի կոչելու համար: Նրա ճանապարհին կանգնած էր հայ ժողովուրդը՝ իր պատմական հայրենիքով: 1915-1918թթ. արևմտահայության ցեղասպանությամբ և բռնագաղթով վերացվեց առաջին խոչընդոտը մեծ Թուրանի ճանապարհին: Հաջորդ արգելքը՝ Արևելյան Հայաստանն էր, որը սեպի պես խրված էր Թուրքիայի և Կովկասի մահմեդականության միջև: Մեծ ջանքեր թափեցին վերացնելու նաև այդ արգելքը, սակայն միջազգային և քաղաքական հանգամանքների բերումով ստիպված էին ճանաչել նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը:

• Ադրբեջանի քաղաքական գործիչները և կառավարող շրջանները շատ լավ գիտակցում էին, որ այն տարածքներում, որտեղ ստեղծեցին իրենց պետականությունը, երբեք այդ անվամբ պետություն չի եղել և որ այդ տարածքները երբեք իրենց չեն պատկանել: Այդ առումով նրանց պետականությունը Թուրանի կազմում կարող էր ապահովել իրենց «ազգակից և կրոնակից» Թուրքիան: Երբ Նուրի փաշան հասավ Գանձակ, Ադրբեջանի կառավարությունը ճոխ ընդունելություն կազմակերպեց: Գանձակի մզկիթներից մեկում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Խան-խոյսկին ողջունելով Նուրի փաշային և թուրքական զորքի մուտքը հանրապետություն, ասաց. «Վերջապես Ադրբեջանի թրջությունը հասնում է իր նպատակին. նա մտնում է իր սիրելի Օսմանյան խալիֆաթի գիրկը: Վերջապես իրականացնում է համայն մահմեդականության դարավոր իդեալը՝ բուրքի միացումը սուլթանի կանաչ դրոշակի տակ: Տաճիկ ազատարար զորքերին սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թաթարիստանի թաթարներն ու կիրգիզները, Անդր-

¹ Մշակ, 22 հոկտեմբերի, 1918թ.:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.158, թ.90:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, թ.12:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.278, ց.1, գ.14, թթ.87-89:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.44, թ.107:

կեցցե՝ օսմանյակ բանակը, կեցցե՝ համայն միացած մահմեդականությունը»:

Ինչպես նշեցինք, Թուրանի ճանապարհին ի դեմս Հայաստանի և հայության կար մի մեծ խոչընդոտ: Ադրբեջանը զրկված էր Թուրքիայի հետ անմիջական սահմանից և կապից: Եվ պատահական չէր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանն իր տեղեման առաջին օրերից մեծ տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Հայաստանի Հանրապետությանը: Թուրքիայի հետ կապվելու համար Ադրբեջանը Հայաստանից պահանջում էր ամբողջ Ելիզավետպոլի նահանգը՝ բովանդակ Արցախով և Ջանգեզուրով, Երևանի նահանգից՝ Նախիջևանն ու Շարուրը, Երևանի և Էջմիածնի գավառներից՝ Սադախակի, Վեդիբասարի, Ջանգիբասարի շրջանները, Արաքսի աջ ափը, Մասիսի ստորոտներով՝ ամբողջ Սուրմալուն մինչև Կարսի նահանգը: Բացի վերը նշվածից՝ Սևանա լճի հյուսիսային ափերը, Բասարաբչարը: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հաշվումներով՝ Ադրբեջանը Հայաստանից պահանջում էր 50520 քառակուսի կմ տարածք: Իր նպատակներին հասնելու համար Ադրբեջանի կառավարությունը տեղի մահմեդականների միջոցով ապստամբություններ էր կազմակերպում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դեմ:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի հիմնական պանթուրքիստական նպատակն ամբողջ Կովկասի գրավումն ու թրջացումն էր: Այդ նպատակին հասնելը այնքան էլ դյուրին չէր: Մահմեդականները կազմում էին Անդրկովկասի ազգաբնակչության մեկ երրորդը: Երիտթուրքերը սեփական փորձով գիտեին, որ հայությանը դավանափոխ և ազգափոխ անելը անհնար է: Մնում էր միայն մեկ եղանակ՝ սեփական նպատակներին հասնել և իրենց ծրագիրը իրականացնել մի ամբողջ ազգի ցեղասպանությամբ: Հայերի թվաքանակը Ադրբեջանում մոտ 500 հազար էր, որը հանրապետության ամբողջ ազգաբնակչության մեկ քառորդն էր կազմում: Հայերի ֆիզիկական ոչնչացմամբ Ադրբեջանի կառավարող շրջանները փորձում էին հասնել հանրապետության ազգաբնակչության միատարրության: Հայության ոչնչացումը հետապնդում էր մի նպատակ, որ նրանք այլևս չեն հավակնի և պայքարի իրենց պատմական տարածքների համար: Հայության ցեղասպանությամբ կոչնչացվեն և

րի համար: Հայության ցեղասպանությամբ կոչնչացվեն և նրա ճարտարապետական մշակութային արժեքները՝ տարածքների պատկանելիության իրական վկայությունները:

19-րդ դարի 70-ական թվականներից Անդրկովկասը ևս ընդգրկվեց կապիտալիզմի զարգացման ոլորտը: Բաքուն, որն այդ ժամանակ դարձել էր հայության հասարակական, մշակութային և տնտեսական կարևորագույն կենտրոններից մեկը, Անդրկովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, հայ բուրժուազիայի խելամիտ գործունեության շնորհիվ դարձավ հայկական կապիտալի կուտակման ամենահիմնական կենտրոնը: Բաքվի մավթահորերի մի զգալի մասը պատկանում էր հայ արդյունաբերողներին: Նշանակալի էր հայ բուրժուազիայի մասնակցությունը արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում, արտաքին և ներքին առևտրում:

Ի դեմս հայ բուրժուազիայի, մահմեդական բուրժուական շրջանները տեսնում էին լուրջ մրցակցի: Նրանցից ազատվելու միակ ճանապարհը նրանց ֆիզիկական բնաջնջումն էր: Իրենց ճանապարհից հեռացնելով հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին՝ առանց մեծ ջանքերի իրենք դառնում էին միլիոնների հասնող կապիտալի տերն ու տնօրենը:

Հայ բուրժուազիայի ֆիզիկական ոչնչացումը ուներ մեկ կանխարգելիչ դեր. վերջիններս չէին ֆինանսավորի և ղեկավարի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը:

Տնտեսական մյուս գործոնը սերտ կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ տեղի մահմեդական ազգաբնակչության գերակշիռ մասը քոչվոր անասնապահներն էին: Այդ ժամանակաշրջանում, բացի քաղաքային հայ ազգաբնակչությունից, նրա հիմնական մասը բազմաթիվ հանգամանքներից ելնելով, հիմնականում բնակվում էր նախալեռնային և լեռնային գոտիներում: Գյուղի հայ ազգաբնակչության կոտորածները քոչվոր մահմեդականներին հնարավորություն էին ընձեռում տիրանալ նոր արտադրանքների, մեծ քանակության հասնող անասնահոտերի:

Դաշտային շրջաններում մահմեդական ազգաբնակչությունը, հայերի կոտորածով, ձեռք էր բերում հարուստ գյուղեր ու շենքեր և նոր վարելահողեր: Բացի այդ հայերի կոտորածները և թալանը մահմեդական ազգաբնակչությանը դարձնում էին որոշակի հարստության տեր:

Ադրբեջանում հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը որոշակիորեն կապված էր կրոնական գործոնի հետ: Պատահական չէր, որ հակահայկական պրոպագանդայում մեծ նշանակություն էր ստանում մահմեդական հոգևորա-

¹ Ս.Մալիք-Յուլյան, Բաքվի հերոսամարտերեն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, № 9, էջ 68:
² Ռուբեն, Հայ լեղափոխականի մը յիշատակները, հ.է., Թեհրան, 1982, էջ 184:
14

կանության քարոզչությունը: Սուլթանին համարելով իրենց, այսինքն բովանդակ մահմեդականության, միակ բարձրագույն հոգևոր առաջնորդը՝ մուլաները կամզ չէին առնում ոչնչի առաջ և ձգտում էին օժանդակել մեծ թուրանական պետության ստեղծմանը և հաստատմանը: Նրանք իրենց հարուստ փորձից գիտեին, որ դժվար է հայությանը դավանափոխ անել, ուստի քրիստոնյաների և քրիստոնեության վերացումը իրենց տարածքում տեսնում էին նրանց բնաջնջման մեջ: Մահմեդական ազգաբնակչության կրոնական մոլեռանդությունը առաջնային գործոն էր հայության ցեղասպանության ճանապարհին:

1920թ. ապրիլին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Մուսավաթականներին փոխարինեցին ադրբեջանական բոլշևիկները: Իրականում փոխվեց միայն հանրապետության ցուցանակը և Ադրբեջանի հանրապետությունը վերանվանվեց խորհրդային Ադրբեջան: Նախկին մուսավաթականներից շատերը զբաղեցրեցին նոր պաշտոններ: Նախկին բանակը, որի միջոցով կառավարությունը չհայտարարված պատերազմ էր մղում Հայաստանի դեմ և իր տարածքում իրականացնում հայերի ցեղասպանությունը, դարձավ Ադրբեջանի կարմիր բանակ, շարունակելով իր սև գործը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը փոխարինելու եկավ նոր գաղափարախոսություն և քաղաքականություն՝ համաշխարհային հեղափոխության ցնորքը: Խորհրդային Ռուսաստանը չկարողացավ ռուսական հեղափոխությունը արտահանել Արևմտյան Եվրոպա և իրականացնել համաշխարհային հեղափոխություն: Նրա իրականացման ուղղությունը տեղափոխվեց դեպի Արևելք: Այստեղ այն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր ուժեղ հեճարան: Բանգի Անդրկովկասում առաջինը խորհրդայնացվել էր Ադրբեջանը, ուստի այն էլ դարձավ այդ հեճարանը: Ինչպես պանթուրքիզմի, այնպես էլ համաշխարհային հեղափոխության ճանապարհին, խոչընդոտ էր հանդիսանում Հայաստանը և հայ ժողովուրդը: Այս անգամ էլ Հայաստանը և հայությունը պետք է զոհաբերվեին համաշխարհային հեղափոխության գաղափարին և նրա իրականացմանը:

Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նրա Հեղկոմը, ապա նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը պահանջեցին Ղարաբաղից, Ջանգեզուրից, Նախիջևանից դուրս բերել հայկական զորքերը: 1920թ. ամռանը խորհրդային զորքերը սկսեցին այդ երկրամասերի գրավումը: Այդ շրջանների հայ ազգաբնակչությունը նորից հայտնվեց կոտորածի սպառնալիքի առաջ: Ադրբեջանական զինվորները, որոնք այժմ դարձել էին

կարմիր ասկյարներ, 11-րդ բանակի ստորաբաժանումների հետ սկսեցին ոմբակոծել Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի հայկական բնակավայրերը, սկսվեց ժողովրդի կողոպուտը և կոտորածը:

Ծուռով նրանց միացան քեմալականները, որոնք պատերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ: Բռնությունները այնպիսի ահավոր բնույթ էին կրում, որ ապստամբեցին և՛ Ջանգեզուրը, և՛ Ղարաբաղը: Խորհրդային լուծը ժամանակավորապես թոթափվեց: Բայց խորհրդա-քեմալական ագրեսիայի հետևանքով շուտով Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր:

Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը, ելնելով որոշակի քաղաքական նկատառումներից, 1920 նոյեմբերի 30-ի իր հուշակագրով Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարեց Խորհրդային Հայաստանի մասը: Սակայն այս խաղերը երկար չտևեցին: Մի քանի ամիս անց Ադրբեջանի ղեկավարությունը կատաղի պայքար սկսեց իր իսկ ընդունած հուշակագրի դեմ:

1921թ. մարտի 16-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Մոսկվայում կնքվեց «եղբայրության և բարեկամության» պայմանագիր: Այդ պայմանագրով, պատմական Հայաստանի տարածքներից Արևմտյան Հայաստանը, Սուրմալուի գավառը, Կարսի մարզը ճանաչվեցին որպես Թուրքիայի տարածք, իսկ Նախիջևանը և Ծարուրը տրվեցին Խորհրդային Ադրբեջանին:

Նույն բախտին արժանացավ Լեռնային Ղարաբաղը: 1921թ. հուլիսի 5-ի ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պենումը, առանց քվեարկության, կամային որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը հանձնեց Խորհրդային Ադրբեջանին: 1923թ. հուլիսի 7-ին Խորհրդային Ադրբեջանի Կենտգործկոմի ղեկընտրված ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: 1924թ. փետրվարի 9-ին ստեղծվեց Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունը Ադրբեջանի կազմում: Այս տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելուց հետո, հանրապետության հայ ազգաբնակչության համար ստեղծվեց նոր վիճակ, որը կարելի է բնութագրել որպես սպիտակ գեղոցի:

Արդեն 1921թ. աշնանը սկսվեց հայ ազգաբնակչության արտահոսքը Ղարաբաղից: Բոլորից շատ հիասթափվել էր հայ մտավորականությունը, որը հասկանում էր բռնակցված տարածքներում իրականացվող քաղաքականությունը: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը գիտակցելով,

¹ Ст'я Л. А. Хуршудян. Истина - единственный критерий исторической науки, Ереван, 1989, էջ 27-28:

որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ: Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը հասկանում էր, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է վերացնել անմիջական սահմանը Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև: Այդ նպատակով ստեղծվեց այսպես կոչված «Կարմիր Քուրդիստանը», որն իր մեջ ընդգրկեց Քելբաջարի, Լաչինի շրջանները, որոնք Լեռնային Ղարաբաղը կտրում էին Հայաստանից:

Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության հաջորդ քայլն ուղղված էր Նախիջևանի և Շարուրի հայ գաղթականների դեմ, որոնք ձգտում էին հետ վերադառնալ իրենց տները: 20-ական թվականների սկզբին երկրամասի հայ բնակչության մեծ մասը, որ դարձել էր գաղթական, խնդրագրեր էր ուղղում Խորհրդային Ռուսաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի պետական, կուսակցական մարմինների՝ խնդրելով լուծում տալ իրենց հարցին:

1917թ. Նախիջևանում ապրում էր 53,9 հազար հայ, որը երկրամասում բնակչության ընդհանուր թվակազմի շուրջ 40% էր կազմում: Հետագա մի քանի տարիներին Նախիջևանի և Շարուրի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը թուրք-ադրբեջանական-խորհրդային հարձակումների հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց: Երկրամասի տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք փրկվեցին ցեղասպանությունից, հանգրվան գտան Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի տարբեր վայրերում:

Ադրբեջանի կառավարությունը ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում գաղթականների վերադարձին: Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Մուսաբեկովը 1922թ. հունիսի 24-ին Հայաստանի կառավարության նախագահին հղած հեռագրում հաղորդում է, որ Ադրբեջանի Կենտգործկոմի որոշմամբ բնակչության մասսայական մույտքն իրենց հանրապետության սահմանները արգելվում է:

Նախիջևանի փախստական հայերի բազմաթիվ դիմումները Ադրբեջանի և Նախիջևանի իշխանություններին, մնում են անպատասխան, և նրանք դիմում են համապատասխան միութենական մարմիններին:

Այդ կապակցությամբ 1925թ. մարտի 11-ին Նախիջևան է այցելում ԽՍՀՄ ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալեքսեյ Ռիկովը: Նա Ադրբեջանի կառավարությանը մեղադրեց «հա-

մատարած... այլանդակություն»: ստեղծելու մեջ:¹ «Գործադրվեցին վճռական միջոցներ, իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ նույնիսկ զննական արվեցին»: Սակայն այդ միջոցառումներն էլ չփոխեցին իրավիճակը: 1926թ. մայիսի 6-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմը ընդունում է որոշում, որտեղ նշվում է, որ «հավասարաբանական հողաբաշխում իրականացնելու նպատակով... և Նախիջևանի ԻԽՍՀ սակավաբնակչության պատճառով արգելվում է Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում վերաբնակեցնել գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար հողաբաժիններ ստանալ ցանկացողների...»:

Նախիջևանի փախստականների հարցը փակվեց 1926թ. հունիսի 12-ին, երբ ի պատասխան 1926թ. մարտի 12-ին Անդրկովկասի Կենտգործկոմի հարցումների, Ադրբեջանի Կենտգործկոմը տվեց բացասական պատասխան: Նույն թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը կազմում էր 11,3 հազար, որը ողջ բնակչության 10,8% էր: Այսպես, մեկ տասնամյակի ընթացքում Նախիջևանի հայ ազգաբնակչության թիվը նվազեց 42,6 հազար մարդով:

Ադրբեջանի հայության սպիտակ գենոցիդը շարունակվեց հաջորդ տասնամյակներին և ընդգրկեց կյանքի բոլոր ոլորտները: Ինչպես միշտ նկատում է Վ.Խոջաբեկյանը, «Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ այլ հայաբնակ վայրերում կուտակված ազգային չլուծված շատ արդյունքներ իրենց հերթին հակազդել են այդ շրջանների ոչ միայն ժողովրդագրական, այլև սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքի վրա»: Եվ իրոք, մոտ յոթ տասնամյակ Ադրբեջանի հայությունը գտնվում էր ծանր սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ: Հայերով բնակեցված ավանները և գյուղերը չեն գտնվել Ադրբեջանի ղեկավար շրջանների ուշադրության կենտրոնում և չէին կարող գտնվել, որովհետև նրանց միակ նպատակը եղել է հայերով բնակեցված տարածքների հայաթափումը: Իրենց նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում հայաբնակ տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում: Տասնամյակներ շարունակ ԼՂԻՄ-ում կապիտալ ներդրումները եղել

¹ Վ.Խոջաբեկյան, Արցախի փորձության ժամին, Երևան, 1921, էջ 74:

² ՀՀ ՆԿԳՎԱ, Ֆ.130. ց.6, գ.117, թ.27:

³ Նույն տեղում, էջ 69:

⁴ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г., Краткие сведения, вып. IV, с.127, 128:

⁵ Վ. Խոջաբեկյան, Աշխատյալ, էջ 43:

¹ Стн Кавказский календарь на 1917 г., էջ. 215-221:

² Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ/Հայտնիտե ԸՀ ՆԳԿԳՎԱ/, Ֆ.123, ց.42, գ.8,թ.13:

են չնչին և չէին կարող էական դեր խաղալ արդյունաբերության մյուսական և տեխնիկական բազայի ամրապնդման համար: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեքենասարքավորումները չեն նորացվել, որը հասցվել էր ֆիզիկական ու բարոյական խիստ մաշվածության:

Խիստ ծանր էր Լեռնային Ղարաբաղի շինարարական կազմակերպությունների տեխնիկական հագեցվածության մակարդակը: Ադրբեջանի Բաքու, Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Մինգեչաուր քաղաքներից առաքվող շինանյութերը եղել են ցածր որակի և տեղ են հասել ուշացումներով: Շինանյութերի մշտական պակասի հետևանքով Ստեփանակերտում պարապյուրդները ամսվա ընթացքում կազմել են 30-40 տոկոս:

Ադրբեջանական գյուղերի համեմատությամբ հայկական գյուղերը տասնամյակներ շարունակ զրկված են եղել գյուղատնտեսական տեխնիկայից: Նրանց մեծ մասում գյուղատնտեսական աշխատանքները կատարվել են ձեռքով: Չնայած այս ամենին՝ օրինակ, ԼՂԻՄ-ում 1981-85 թթ. տարեկան միջին հաշվով արտադրվել է 145,7 հազ. տոննա խաղող, 11 հազ. տոննա միս, շուրջ 55 հազ. տոննա կաթ:

Մանր վիճակում էր հաղորդակցության ցանցը: Տասնամյակներ շարունակ ճանապարհները չեն նորոգվել, որի հետևանքով բազմաթիվ գյուղեր կտրված են եղել միմյանցից և շրջկենտրոններից: Տարվա որոշ ամիսներին այդ ճանապարհները եղել են անանցանելի:

Բնակարանային շինարարությունը տարիներ շարունակ ընթացել է շատ ցածր տեմպերով: Կիրովաբադի հայկական թաղամասում ընդհանրապես չի իրականացվել պետական շինարարություն:

Առողջապահության բնագավառում նույնպես առկա էր ազգային խտրականությունը: Հայկական բազմաթիվ գյուղերում, որոնք գրեթե կտրված էին շրջկենտրոններից, չեն եղել բուժկետեր և առաջին օգնության բացակայության հետևանքով տուժել են շատ մարդիկ:

Ադրբեջանի բազմաթիվ հայ երիտասարդներ և աղջիկներ, ձեռք բերելով բարձրագույն կրթություն, մերժում են անապեղ աշխատանքի տեղավորման հարցում ու ստիպված հեռացել են ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններ: Դա Ադրբեջանի ղեկավարության նպատակային քաղաքականությունն էր՝ թույլ չտալ հայ երիտասարդությանը հիմնավորվելու իր պատմական հայրենիքում: Երիտասարդությանը պարտադրված արտագաղթը հանգեցրեց Ադրբեջանի

հայ ազգաբնակչության ծերացմանը: Հանրապետության բազմաթիվ գյուղերում և ավաններում տարեց ազգաբնակչության թիվը կազմում էր մոտ 70 տոկոս:

Այս երևույթները որոշակիորեն ազդում էին հայ ազգաբնակչության բնականոն աճի վրա: Ցածր ծննդի հետևանքով նվազեց դպրոցներում սովորող աշակերտների ընդհանուր թվաքանակը: Միայն Լեռնային Ղարաբաղում 1970 թ. համեմատությամբ 1988 թ. դպրոցներում սովորող աշակերտների թիվը պակասեց 13 հազարով:

Մի քանի տասնամյակ շարունակ Ադրբեջանի հայկական դպրոցներում արգելված էր հայոց պատմություն և առարկայի դասավանդումը: Թուսական դպրոցներում, որոնց աշակերտների մեծ մասը հայեր էին, հայոց լեզվի դասավանդման մասին նույնիսկ խոսք լինել չէր կարող:

1970-ական թվականների սկզբներից Ադրբեջանի կառավարության վարած «ազգային քաղաքականության» հետևանքով մեկը մյուսի հետևից Բաքվում, Կիրովաբադում, Շաքիում, Շամխորում, Խանլարում, Դաշքեսանում սկսեցին փակվել հայկական դպրոցները: Արդեն 1980 թ. ճշված քաղաքներում չէր գործում և ոչ մի հայկական դպրոց:

Սպիտակ գեներցիոնի սլաքը ուղղված էր նաև հայկական մշակույթի դեմ: Խորհրդային իշխանության տարիներին կրոնի դեմ պայքարի պատրվակով ոչնչացվեցին հայրուրավոր եկեղեցիներ և այլ պատմա-մշակութային արժեքավոր կոթողներ: Լեռնային Ղարաբաղի 1600 պատմական հուշարձաններից որպես արժեք ներկայացնող պաշտոնական փաստաթղթերում ներկայացվել էին 65-ը: Բայց այդ վերջիններս էլ չէին պահպանվում պետության կողմից: Այն ոչ մի միջոց չէր հատկացնում նրանց վերանորոգման ու վերականգնման համար: Հայ գիտնականներին չէր թույլատրվում ուսումնասիրություններ կատարել այդ տարածքներում: Արգելված էր նրանց մոտքը Ագուլիս և Ջուղա՝ ուսումնասիրելու այստեղի հայկական պատմական հուշարձանները:

Տասնամյակներ շարունակ հողային, շինարարական աշխատանքներ կատարելու պատրվակով՝ ոչնչացվեցին Ջուղայի հազարից ավելի խաչքար-հուշարձաններ: Ադրբեջանի որոշ գիտնականների լիտիությունը հասավ այնտեղ, որ հայկական կիրառական արվեստի այդ յուրահատուկ գանձերը, որոնց մասին հայտնի է ամբողջ գիտական աշխարհին, հայտարարվեցին աղվանական: Նույն բախտին արժանացան մի շարք ճարտարապետական հիսաքանչ

¹ Խորհրդային Ղարաբաղ, 14 օգոստոսի, 1988:

¹ Խորհրդային Ղարաբաղ, 25 մայիսի, 18 հունիսի, 1988:

կոթողներ, որոնցից է, օրինակ, Ամարասի Աշանավոր եկեղեցին:

Ադրբեջանի կառավարությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում հանրապետության հայ մշակույթի գործիչների համար: Ամեն կերպ սահմանափակվում էին ազատ ստեղծագործելու նրանց իրավունքները: Հանրապետության առաջադեմ հայ մտավորականությունը ուղղակի հետապնդվում էր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Նրանց հանրապետությունից հեռացնելու նպատակով պայքար հայտարարվեց «հայ ազգայնականության» դեմ: Հայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ հայտնվեցին շատ ծանր պայմաններում: 1960-ական թվականներին, գիտության և մշակույթի մեկ տասնակից ավելի հայ գործիչներ ստիպված հեռացան Լեռնային Ղարաբաղից և Ադրբեջանի այլ քաղաքներից:

Ադրբեջանում հայ բնակչության շահերը ոտնահարող ազգային, քաղաքական, հասարակական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային խտրականությունը չէր կարող չհանգեցնել ժողովրդագրական փոփոխությունների, որին ձգտում էր Ադրբեջանի կոմունիստական ղեկավարությունը:

Վիճակագրական տվյալների օբյեկտիվ վերլուծությունը վատ ապացույց է այն ժողովրդագրական փոփոխությունների, որոնք տեղի ունեցան հայկական տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելուց հետո: Լեռնային Ղարաբաղի ներկայիս տարածքում 1913 թ. ապրում էր մոտ 176 հազ մարդ: 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով, ազգաբնակչության թվաքանակը նվազեց՝ կազմելով 125,3 հազար մարդ: Ադրբեջանի պաշտոնական տվյալներով, այդ նույն ժամանակաշրջանում մարզի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը կազմում էր 117 հազար մարդ: Մինչև հաջորդ 1939 թ. մարդահամարը հայության թվաքանակը աճեց և հասավ 132,8 հազարի¹: Վիճակագրական տվյալները որոշակիորեն վկայում են, որ երկրամասի հայ ազգաբնակչությունը գտնվում է բարվոք վիճակում:

Սակայն մինչև երկրորդ աշխարհամարտը հայ ազգաբնակչության աճի միտումը պայմանավորված էր բնական բավականին բարձր աճով, և արտահոսքը այնքան էլ նկատելի չէր:

Միգրացիոն պրոցեսների հետևանքները պետք է իրենց զգացնել տային ավելի ուշ, երբ իրոք սկսվեց հայ ազգաբնակչության թվաքանակի նվազում: Եթե 1923 թ. հայ ազգաբնակչությունը Լեռնային Ղարաբաղում կազմում էր 94,4 տոկոս, ապա 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով միայն 75,9 տոկոս: Ընդհանուր առմամբ 1926 և 1979 թթ. մարդահամարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը ավելացավ 11,4 հազարով: Բնկան աճի հավասար պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանցի ազգաբնակչության թվաքանակը ավելացավ 24,7 հազարով²:

Նույն գործընթացը ավելի վատ հետևանքներով տեղի էր ունենում Նախիջևանում: 1926-1979 թթ. ընթացքում Նախիջևանի խորհրդային ինքնավար Հանրապետության բնակչության 229,2 տոկոս ընդհանուր աճի պայմաններում ադրբեջանցի բնակչությունը ավելացավ 2,6 անգամ, իսկ հայերինը կրճատվեց 3,3 անգամ³, իսկ մինչև 1988 թ. բռնազաղթը այնտեղ ապրում էր մոտ 1,5 հազար մարդ: Խորհրդային իշխանության տարիներին 44 հայաբնակ գյուղերից միայն Ազնաբերդն էր բնակեցված հայերով:

Խորհրդային իշխանության տարիներին ամբողջ Ադրբեջանում հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակը կրճատվեց 6,7 տոկոսով:

Հայերի արտահոսքը Ադրբեջանից մասսայական բնույթ ընդունեց 1970-1979 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Այդ տարիներին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքից հարկադրաբար հեռացան 82 հազար հայեր: Հետագա տասնամյակում իրավիճակը չփոխվեց, և հայության արտահոսքը Ադրբեջանից ընդունեց ավելի մեծ չափեր: Այսպիսով Ադրբեջանի «ինտերնացիոնալ» հանրապետությունը քայլ առ քայլ իրականացրեց իր առջև դրված նպատակը: Ոտնահարվեց իր պատմական հայրենիքում ապրելու և բարգավաճելու ոչ թե առանձին մարդկանց, այլ մի ամբողջ ժողովրդի իրավունքը:

Ադրբեջանի վարած այդ քաղաքականությունը իհարկե նորություն չէր: Նման քաղաքականություն վարում էր Օսմանյան կայսրությունը, իսկ այսօր՝ ժամանակակից Թուրքիան: Դա պանթուրքիզմի անկյունաքարերից մեկն էր, որ տասնամյակներ շարունակ քողարկելով «սոցիալիստական

¹ НКАО, 50 лет в дружной советской семье, Степанакерт, 1973 с. 32-33.

² Всесоюзная перепись населения 1959г. Азербайджанской ССР, Москва, 1963, с. 140.

¹ ЗСФСР в цифрах, Тифлис, 1929, с. 3. Численность и состав населения СССР, Москва, 1984, с. 126.

² Նույն տեղում:

³ Վ. Խոջաբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴ Коммунист, 19 декабря, 1989г.

ինտերանցիոնալիզմի» շղարշով՝ իրականացնում էր պաշտոնական Ադրբեջանը: Թե անցյալում, թե այսօր իրականացման մեթոդները, ճանապարհները, եղանակները նույնն էին:

Խորհրդային բռնապետությունը Ադրբեջանում պանթուրքիզմի համար զսպողական շապիկի դեր էր կատարում: Այդ զաղափարախոսությունն իրեն պետք է զգացնել տար որոշակի պայմաններում, որպիսին դարձավ գորբաշովյան վերակառուցման ժամանակաշրջանը: Սոցիալիստական հասարակարգի մոտալուտ անկումը, սոցիալիզմի զաղափարախոսության անանկացումը խոր նիրհից արթնացրեց ԽՍՀՄ ժողովուրդներին: Չլուծված բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և առավելապես ազգային խնդիրներ շարժման մեջ դրեցին Խորհրդային Միության միլիոնավոր քաղաքացիների, տարբեր ժողովուրդների և ազգերի:

Առաջինը իր ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու կանգնեց արցախահայությունը, որ տասնամյակներ շարունակ չէր հաշտվել և չէր կարող հաշտվել իր պատմական տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելու հանգամանքի հետ:

Արցախահայությունը, հավատալով Գորբաչովի հայտարարած վերակառուցման քաղաքականությանը, պայքար սկսեց սահմանադրական ճանապարհով իր մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար: Սակայն ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, չցանկանալով լուծում տալ այդ պրոբլեմին, Արցախում և Հայաստանում ընթացող բազմամարդ հանրահավաքները որակեց սադրիչ, ծայրահեղական, մի խումբ ազգայնականների պահանջ և գործ:

Պատեհ առիթ էր ստեղծվել Ադրբեջանի համար վերակենդանացնելու պանթուրքիզմի դոկտրինան և գործնականում իրականացնել այն: Նորից որերորդ անգամ այդ քաղաքականության ճանապարհին կանգնած էր բովանդակ հայությունը: Այդ խոչընդոտը վերացնելու համար պետք չէր նոր բան հնարել: Կար փորձված մեթոդ՝ հայերի ցեղասպանությունը: Նախ այդ փորձված և իրեն արդարացրած ձևը անհրաժեշտ էր ինչ-որ չափով նորից փորձարկել՝ համոզվելու համար, թե ինչպիսի արձագանք այն կգտնի երկրում և աշխարհում:

1988 թ. փետրվարի 27-29-ը Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվից ոչ հեռու գտնվող արդյունաբերական Սումգայիթ քաղաքում իրականացվեց քաղաքի հայության ցեղասպանությունը: Արդյունքում զոհվեցին մի քանի տասնյակ հայեր, մոտ 200 մարդ վիրավորվեց: Այդ ջարդերից հետո քա-

ղաքի 18 հազար հայ ազգաբնակչությունը ստիպված բռնեց գաղթի ճանապարհը: Պաշտոնական աղբյուրների վկայությամբ զոհերի թիվը կազմել է 26 մարդ, սակայն մինչև օրս ստույգ հնարավոր չէ պարզել խաժամուծ գազանի կրքին զոհ դարձած մարդկանց ճշգրիտ թիվը:

Սումգայիթյան փախստականների վկայությամբ հայերի կոտորածը եղել է լավ կազմակերպված: Դա է վկայում այն հանգամանքը, որ խաժամուծը զինված է եղել քաղաքի գործարաններում վաղօրոք պատրաստված դանակներով, սրածայր մետաղաձողերով: Նախօրոք մարդասպաններին հայտնվել են քաղաքում բնակվող հայերի հասցեները: Կոտորածի օրերին հայերի բնակարաններում անջատվել են հեռախոսները: Կոտորածին նախորդող ժամերին հանրահավաքում խոսել և երթը գլխավորել են քաղաքի կուսակցական կոմիտեի առաջին և երկրորդ քարտուղարները: Բաղաքի իրավապահ մարմինները երեք օր մատնված են եղել անգործության: Վերջին օրը քաղաք մտած զինվորների աչքի առջև կատարված բազմաթիվ սպանություններ չեն կանխվել նրանց կողմից:

Սումգայիթյան հանցագործության երկրորդ փուլը՝ այդ կոտորածի հետքերի վերացումն էր, որը կատարվեց շատ արագ և ոչ առանց կենտրոնի օգնության: Միութենական պաշտոնական լրատվական միջոցները ջանք ու եռանդ չէին խնայում, որ տեղի ունեցածը ներկայացնեն մի խումբ խելիզանների արարք: Հայերի ցեղասպանությանը Սումգայիթում մման որակում տվեց նաև երկրի քաղաքական ղեկավարությունը: Կատարվածին չտրվեց քաղաքական գնահատական: Իրականությունը թաքցվեց երկրի ժողովրդից:

Հաջորդ փուլը կապված էր սումգայիթյան ցեղասպանության դատավարության հետ: Որպեսզի չբացահայտվեն ցեղասպանության իրական կազմակերպիչները և հաստատվի պաշտոնական վարկածը, դատավարությունը աղճատվեց:

Խորհրդային Միության մի քանի քաղաքներում տեղի ունեցան առանձին դատավարություններ, որի արդյունքում մեղադրվեցին ջարդերին մասնակցած մի քանի մարդ, իսկ իրական կազմակերպիչը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը մնաց անպատիժ: Այն, որ ցեղասպանության կազմակերպիչը Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավարությունն էր, կասկածից վեր է: Դեռ մինչև դարաբաղյան դեպքերի ծավալումը, Ստեփանակերտում կայացած կոմկուսի մարզային բյուրոյի նիստում, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Ասադովը հայտարարեց, որ 100 հազար ադրբեջանցիներ ամեն րոպե պատրաստ են

մտնել Ղարաբաղ և սպանդ սարքել¹: Փետրվարի 20-ից հետո Ադրբեջանի հեռուստատեսությունը և ռադիոն անհախադեպ հակահայկական վայնասուն բարձրացրեցին, որին մասնակցում էին հանրապետության կուսակցական և պետական մի շարք գործիչներ:

Սումգայիթի հայության ցեղասպանությունը բռնեց իր բնությունը՝ անպատժելիության սինդրոմը, նպաստեց հետագա դեպքերի զարգացմանը: Ադրբեջանի տարբեր վայրերում հայերը սկսեցին հարձակման ենթարկվել ադրբեջանցիների կողմից: Արդեն 1988 թ. մայիսին Շուշիի կուսշրջկոմի նախաձեռնությամբ սկսվեց հայերի բռնագաղթ քաղաքից: Սեպտեմբերին արյունալի դեպքեր տեղի ունեցան Խոջալու գյուղում, իսկ Շուշիի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը վտարվեց քաղաքից:

Բռնությունների հաջորդ ալիքը սկսվեց 1988 թ. նոյեմբերին:

Մասսայական հարձակումների ենթարկվեցին Կիրովաբադի, Մինգեչաուրի, Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի, Վարդաշենի, Շեքիի հայ ազգաբնակչությունը: Առավել ուժեղ հարձակման ենթարկվեց Կիրովաբադի հայությունը: Երկու շաբաթ շարունակ հայկական թաղամասի եկեղեցում հավաքված հայությունը դիմադրություն ցույց տվեց ադրբեջանական ամբոխին: Քաղաք մտցվեցին զինվորական ստորաբաժանումներ, որոնք, նույնպես ենթարկվելով հարձակման, ունեցան սպանվածներ և վիրավորներ: Նոյեմբերի վերջերին, դեկտեմբերի սկզբներին վերը նշված քաղաքների հայկական գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը հարկադրաբար բռնեց գաղթի ճանապարհը: Տեղահան արվեց Նախիջևանի վերջին հայկական Ազնաբերդ գյուղի բնակչությունը: Բռնագաղթածների մեծ մասը չկարողացավ իր հետ դուրս բերել իր ունեցվածքը, և այն թալանվեց ադրբեջանցիների կողմից:

Նույնիսկ այդ ժամանակ կենտրոնը, չցանկանալով ըմբռնել տեղի ունեցած երևույթները, ձևական որոշումներ էր ընդունում՝ բռնագաղթվածներին հետ վերադարձնելու իրենց բնակության նախկին վայրերը: Նույնիսկ երկրի բարձրագույն իշխանության ժողովրդական պատգամավորների համագումարները ի գործու չեղան պորթլեմին լուծում տալ: Կենտրոնի բռնած հանդուրժողական դիրքը հայերի ցեղասպանության և բռնագաղթի նկատմամբ հանգեցրեց արյունալի ընդհարումների Թուրքմենիայում, Ֆերգանայում, Նոր Ուզբեկում և մի շարք այլ վայրերում: Դրանք բոլորը ապա-

ցույց էին, որ ազգային հարցը պահանջում է անմիջական և արագ լուծում:

Հայության հանդեպ բռնությունները Ադրբեջանում շարունակվեցին 1989 թ.:

Հուլիս-օգոստոս ամիսներին նորից սկիզբ առավ մեծ բռնագաղթ: Ադրբեջանում նորից սովորական դարձան հայ ազգաբնակչության ստվար զանգվածներին հալածելու, մինչև ուշագնացության աստիճան ծեծելու, դանակահարելու, խոշտանգելու դեպքերը: Այդ օրերին Կիրովաբադի հայկական թաղամասում հրկիզվեցին հայերին պատկանող հարյուրավոր տներ: Այս դեպքերը մոտեցրին 1990 թ. հունվարյան իրադարձությունները: 1990 թ. հունվարի 13-20-ը Բաքվում ժողովրդական ճակատը Ադրբեջանի կառավարող շրջանների հետ ձեռնարկեց մի նոր ցեղասպանություն, որը Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանությունը ավարտին մոտեցնելու ամենավճռական փուլը եղավ: Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունները դեռ էին նետել ինտերնացիոնալիստների դիմակները, հրահրում և ընթացք էին տալիս արյունահեղություններին: Կազմակերպչական առումով Սումգայիթը զուր չէր անցել: Բաքվի հայության կոտորածը կազմակերպված էր նույն եղանակով, ինչ որ դրան նախորդող ցեղասպանությունը: Եթե առաջին դեպքում 1988 թ. իրավապահ մարմինները չէին միջամտում բարբարոս ամբոխի գործերին, ապա այս դեպքում իրենք անմիջական մասնակցություն էին ցուցաբերում շարդերին:

Մեկ շաբաթ շարունակ երկրի պաշտոնական լրատվական միջոցները սկզբում թաքցնում, ապա կցկտուր տեղեկություններ էին հաղորդում Բաքվում կատարվող հայերի ցեղասպանության մասին: Եթե Գորբաչովի հայտարարության համաձայն բանակը Սումգայիթ մտավ՝ երեք ժամ ուշացումով, սվյալ դեպքում այն Բաքու մտավ մեկ շաբաթ ուշացումով: Հնարավոր է, որ բանակը նույնիսկ Բաքու չմտներ, եթե արյան ծարավից մոլեգնած ցեղասպան թուրքը չհարձակվեր քաղաքի ռուս ազգաբնակչության, զինվորական զորամասերի վրա և եթե անմիջական փտանգ չսպառնար խորհրդային կարգերին՝ Ադրբեջանում:

Այս անգամ նույնպես պաշտոնական լրատվական միջոցները փորձեցին կոծկել հայության սպանող և հայտարարեցին, որ զոհվել են 100-ից ավելի հայեր: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես Սումգայիթում, այնպես էլ Բաքվում զոհ գնացած հայերի թվաքանակը հնարավոր չէ պարզել:

Կոտորածը ուղեկցվում էր հրկիզումներով և թալանով: Բաքվի հունվարյան կոտորածից հետո «Ինտերնացիոնալ»

¹ Аспора, 1988, №10.

քաղաքը ազատվեց 200 հազար հայերից, որոնք ապաստան գտան Հայաստանում և ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում: Բաքվի արյունալի դեպքերից հետո Ադրբեջանի տարածքում հայ չմնաց:

ԽՍՀՄ տարբեր պաշտոնական ատյաններում ամիսներ շարունակ քննարկվում էր ոչ թե հայերի ցեղասպանությունը Բաքվում, այլ խորհրդային զորքի մուտքը քաղաք և ընդհարումները ադրբեջանցիների հետ:

1988-1990 թթ. հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը խոր արմատներ էր գցել հանրապետությունում: Սկսած 1960-ական թվականներից մինչև հայտնի վերջին իրադարձությունները, Ադրբեջանի գիտնականները նենգափոխելով հայոց և հարևան ժողովուրդների պատմությունը, յուրացնելով նրանց միջնադարյան մշակութային գործիչներին՝ երիտասարդությանը դաստիարակում էին պանթուրքիզմի ոգով, հայկական և հարևան ժողովուրդների տարածքները համարում էին ադրբեջանական: Այսպիսով, գաղափարապես նախապատրաստվում էր «մեծ Ադրբեջանի» և Թուրանի ստեղծումը: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանը բարոյական, ֆինանսական, ռազմական օգնություն է ստանում Թուրքիայից: Թուրքական քաղաքական գործիչները ամեն կերպ օժանդակում են Ադրբեջանի կայացմանը, որպես թուրքական համադաշնության մի օղակ: Ադրբեջանը, ինչպես 70 տարի առաջ, կարևոր տեղ է զբաղեցնում «մեծ Թուրանի» ճանապարհին: 1988 թ. թուրքական Միլլիեթ թերթը գրում էր. «Մեզ համար կարևորը թուրքական դրոշմների հայտնվելն էր վերջին ադրբեջանական հանրահավաքներում»: Մեկ այլ թերթ՝ ճշում էր, որ ադրբեջանցիները թուրքեր են, իսկ Ադրբեջանում ձեռքից ձեռք է անցնում Մեծ Թուրքիայի քարտեզը: Պանթուրքիզմը ավելի վառ արտահայտություն գտավ Ադրբեջանում ազգային ճակատ ստեղծելուց հետո: Նրա ղեկավարներից մեկը, Թուրքական Ալ Բայան թերթին տված հարցազրույցում ասաց, որ իրենց նպատակը ադրբեջանական թուրքական դեմոկրատական հանրապետության ստեղծումն է¹: Ազգային ճակատի հետո գնացող նպատակների ապացույցն են նրանց առաջնորդների բազմաթիվ հայտարարությունները, որ պատմական (իրանական) Ադրբեջանը իրենց տարածքն է: Ազգային ճակատի գաղափարախոսներից մեկի հայտարարությամբ՝ Ադրբեջանը,

Կիրգիզիան, Ղազախստանը, Բաշկիրիան, Պովոլոյեն, Թաթարիան, Յակուտիան, Ղրիմը և Հյուսիսային Կովկասը թուրքական հողեր են, և իրենք այն որևէ մեկին չեն զիջել:

Ադրբեջանում իրականացված ցեղասպանության գործում իր մեղքի բաժինն ունի ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, որը չկանխեց և գրեթե ոչ մի միջոց ձեռք չառավ հայությանը փրկելու: Զորքերը միշտ հայտնվում էին այն պահին, երբ մոլեռանդ ամբոխը ավարտել էր իր գործը:

Անհերքելի հայտարարությունները չէին կարող չծնել նոր հանցագործություններ: Դեռ ավելին, սկսած 1991 թ. ապրիլի 30-ից, երեք ամիս շարունակ պետությունն ինքը զինված ուժերի միջոցով իրականացրեց հայության կոտորածն ու բռնագաղթը Գետաշենի ենթաշրջանում, Շահում-րանում և Արցախում: 24 հայկական գյուղեր հայաթափվեցին, զոհվեցին շատ մարդիկ: Ամբողջ հայ-ադրբեջանական սահմանի երկայնքով հարձակման ենթարկվեց նաև Հայաստանի տարածքը: Այդ հարձակման ժամանակ զոհվեցին և գերեվարվեցին իրենց հողը պաշտպանող ազատամարտիկներ, միլիցիայի աշխատակիցներ, բազմաթիվ գյուղացիներ: Դա արդեն ագրեսիա էր պետության կողմից:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ուսումնասիրության արդյունքները, անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալը.

1. Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում հանդիսանում է Թուրքիայում արևմտահայության ցեղասպանության շարունակությունը:

2. Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում կրել է շարունակական բնույթ և սպիտակ գենոցիդի հետ մեկտեղ շարունակվել է ավելի քան 70 տարի:

3. Ցեղասպանության կազմակերպիչ են հանդիսացել Ադրբեջանի մուսավաթական ապա նաև կոմունիստական կառավարությունները: Հայության ցեղասպանությունը Ադրբեջանում իրականացվեց պանթուրքիզմի, համաշխարհային հեղափոխության, «սոցիալիստական ինտերանցիոնալիզմի» կարգախոսների ներքո:

¹ Согласие, 1989, №18.

² Определение агрессии Генеральной Ассамблеей ООН от 4 декабря 1974г., с.5, п.1.

¹ Коммунист, 6 января, 1990г.

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԵՂԵՌՆԸ ԱՂԻՐԲԵԶԱՆՈՒՄ

Երջանիկ են, բայց դա չեն գիտակցում աշխարհի այն ժողովուրդները, որոնք չունեն քաղաքակրթություններ կործանող հարևաններ: Հայ ժողովրդի բախտը այդ առումով չի բերել: Հանձին թուրքերի՝ արդեն մեկ հազարամյակ է (նրանց Հայկական լեռնաշխարհ գերթափանցելու օրից սկսած), ինչ վտանգված է հայ մշակույթի գոյությունը: Լինի դա Բաղաբերդում հրկիզված 10.000 մազադաթ, թե՛ Խծկոնքի պայթեցված վանք՝ միևնույն ոճն է: Օրինաչափություն է, ուր որ թուրքն է, այնտեղ հայ մշակույթի կորուստն է, և տվյալ վայրում որքան շատ են նրանք, այնքան մեծ են մեր մշակութային ժառանգության կորուստների չափերը: Այդ տեսակետից Ադրբեջանի տարածքում մեր կորուստներն այնքան էլ մեծ չեն, քանի որ համարյա ոչ մի շրջան մինչև վերջերս զուտ թրքաբնակ չէր, բայց փոքր կորուստն էլ կորուստ է նույնիսկ այնպիսի մեծաքանակ մշակութային ժառանգություն արարած ժողովրդի համար, ինչպիսին հայերն են:

Ավագ եղբոր՝ Թուրքիայի օրինակով, անցած տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանն էլ զավթած հայկական հողերը յուրացնելու հույսով ջանք ու եռանդ չի խնայել հայ մշակույթի բազմաբնույթ ու բազմադարյան կոթողները հողի երեսից ջնջելու ու հետքերը անհետացնելու ուղղությամբ:

Անցնող յուրաքանչյուր տարվա հետ ավերվող հուշարձանների թիվն ավելի է մեծացել, իսկ աշխարհագրական ընդգրկումը՝ ընդարձակվել: Զարդարարների ձեռքից գերծ չեն մնացել անգամ հայաբնակ տարածքներում գտնվող պատմական հուշարձանները, ինչպես օրինակ՝ ԼՂԻՄ-ի, Հյուսիսային Արցախի և Կուրի ձախափնյա հայաբնակ շրջաններում գտնվող շատ հնություններ: Առավելապես փրկվել են նրանք, որոնք գտնվում էին անմիջապես

հայկական բնակավայրում և բնակչության ամենօրյա հսկողության ներքո: Արդյունքում առավելապես տուժել են Հյուսիսային Արցախի (մասնավորապես՝ Գետաբեկի և Դաշք-լասանի շրջանները) և ներկայիս ԼՂՀ-ին հարակից՝ ազատագրված շրջաններում (Քյալբաջար, Լաչին, Ղուբաթի, Մանգեվան, Ջաբրայիլ, Ֆիզուլի, Աղդամ) գտնված պատմական հուշարձանները: Ոչնչացվող հայկական հուշարձանների շարքում առաջին տեղը բռնում էին հայերեն արձանագրություններն ու խաչքարերը, ապա վանքերն ու եկեղեցիները, այլ կերպ ասած՝ մշակույթի ակնհայտ քրիստոնեական շերտը, իսկ, օրինակ, հայկական կամուրջներն ու բերդերը, աղբյուրներն ու բնակելի կամ հասարակական կառույցները գրեթե անվնաս են մնացել, քանի որ թուրքերի կարծիքով դրանք սեփականելու ու աշխարհին թուրքական հայտարարելը դժվար գործ չէր:

Ուշագրավ է, որ պետական մակարդակով հայկական հուշարձանները քանդելու գործընթացը ոչ պատահականորեն զուգահեյցեց միաժամանակ դրանք «աղվանական» հայտարարելու ճանապարհով յուրացնելու գործընթացին: Ակնհայտ է, որ թուրքերը իրենց իսկ ընդունած տեսությամբ (այն է՝ հայկական հուշարձանները հայկական չեն, այլ թուրքերի քրիստոնյա նախնիների՝ աղվանների մշակույթ) չէին հավատում, այլապես «աղվանական վանքերի ու խաչքարերի» մասին գրքեր հրատարակելու հետ մեկտեղ այդքան եռանդազին չէին զբաղվի ավերածությամբ: Պարզապես հայ մշակույթի եղեռնը աշխարհի աչքից թաքցնելու համար էր միայն, որ հորինվեց «աղվանական» վարագույրը:

1988 թ. վերջերից պատմական հուշարձանների ոչնչացման գործընթացը աննախադեպ չափեր ընդունեց: Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից՝ թուրքերն այլևս հայոց եկեղեցիները սկսեցին կործանել ոչ թե պայթեցումներով, ինչպես գլխավորապես աշխատում էին մինչև այդ, այլ՝ թնդանոթային ու տանկային համազարկերով, որոնց մեծ տրամաչափի արկերի պայթյուններին չէին կարող դիմակայել անգամ կրաշաղախ ամրակոտ պատերը: Այսպես օրինակ, մի ակնթարթում փլատակների վերածվեց միանգամայն կանգուն ու անվնաս Եղնասարի վանքը՝ Գետաշեն գյուղի մոտ, վերջինիս զավթման օրերին:

Ստորև ներկայացվում է հայ մշակույթի առավել ակնառու կորուստների ցուցակը:

Մար գյուղի Գերեզմանատունը, ուր բազմաթիվ էին ինչպես 13-15-րդ դարերում Դոփյան իշխանական տան ներկայացուցիչների գերեզմաններին կանգնեցված կարևոր արձանագրություններ ունեցող խաչքարերն ու

տապանաքարերը (1236, 1274, 1289, 1484 թվականներ և այլն), այնպես էլ 16-18-րդ դարերում մելիքության շրջանի մի շարք պատմական նշանավոր դեմքերի ու այլ հանգուցյալների հիշատակին կանգնեցված կոթողները (1511, 1549, 1676, 1717 թվականներ և այլն): 1950-60-ական թվականներին գյուղի հարավ-արևելյան եզրին կառուցված դպրոցի պատերի մեջ ագուցվել են իսպառ ավերված պատմական ու խիստ ընդարձակ այս գերեզմանատնից տեղափոխված ու որպես սոսկ շինաքար կտորտանքի վերածված խաչքարեր ու տապանաքարեր (մեր հաշվումներով՝ 133 բեկոր):

Ծար գյուղի Մար եկեղեցին 13-րդ դարի սկզբի շինություն է: 19-րդ դարի վերջին կիսավեր էր: Նույն դրությամբ մեջ էր մինչև 1950-ական թվականների վերջը: Այժմ հետքն իսկ չկա:

Ծար գյուղի Աբ. Սարգիս եկեղեցին կառուցվել էր 1274թ.-ին և միանգամայն անվնաս ու կանգուն էր մինչև 1950-ական թվականների վերջը: Այժմ հիմնավեր:

Գետամիջո վանքը գտնվում էր Տրտու գետի ձախ ափին, Ծարի հարավային ստորոտում: Հիմնադրվել է 1301թ.-ին: Բանդել են 1960-ական թվականների սկզբներին և քարերով կառուցել մի քանի բնակելի տուն ու Չրաղ գյուղի դպրոցի շենքը: Վերջինիս պատերի մեջ դեռևս նկատվում են մի արձանագրությանը պատկանող 22 բեկոր:

Անանուն վանք, ըստ ամենայնի 12-13-րդ դարերի կառույց: Գտնվում էր Տրտու և Ծար գետերի միախառնման տեղում: Նույնպես հիմնավեր է: Բանդել են 1950-60-ական թվականներին:

Անանուն եկեղեցի, որը, ըստ շուրջը պահպանված գերեզմանատան խաչքարերի ու եկեղեցու հորինվածքային առանձնահատկությունների, կարելի է թվագրել 12-13-րդ դարերով: Գտնվում է Բյալբաջարի շրջանի Ղամշլի գյուղից երկու կիլոմետր հարավ-արևմուտք: Պայթեցվել է 1983թ.-ին:

Խաչքարերով գերեզմանոց, 12-13-րդ դարեր: Գտնվում է Աղղայա գյուղի եզրին, բլրի վրա: 1970-80-ական թվականներին տեղահանվել ու կոտրատվել են գրեթե բոլոր խաչքարերը:

Եկեղեցի, 1304 թ., գտնվում էր Մարջումակ (պատմական՝ Մոշման) գյուղի եզրին: Բանդել են 1980-83թթ. ընթացքում: Այժմ միայն կրաշաղախ հիմքերն են նկատվում: Ըստ վաղուհասից հայերի վկայության՝ մինչ այդ եկեղեցին միանգամայն կանգուն էր:

Խաչքարերով գերեզմանոց, 12-14-րդ դարեր: Գտնվում է նույն եկեղեցու շրջակայքում: Հիմնավորապես անհետացվել է 1980-82 թթ.-ի ընթացքում:

Եկեղեցի, 13-րդ դար: Գտնվում է Մարջումակ գյուղից մեկ կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք: Նույնպես ավերել են 1980-ական թվականների սկզբին: Քարերը փոխադրել են գյուղ և օգտագործել բնակարանային շինարարության մեջ: Տեղում կրաշաղախ հիմքերի մնացորդներն են:

Աստվածածնա վանք, 12-18-րդ դարեր: Գտնվում է Տրտու գետի աջ ափին, Դադի վանքից 2.5 կիլոմետր գետի հոսանքով վեր, այնտեղ, ուր Տրտուին է միախառնվում Իգաձորի վտակը (ձախից): Իբր «աղվանական» այս վանքի մասին մի հոդված էր հրապարակել ոմն Թոֆիկ Աբդուլան՝ 1982թ.: Հիմք ընդունելով վանքի 3 եկեղեցիների, զավիթների ու գերեզմանատան խաչքարերի վրա պահպանված 13 միավոր պատմական կարևոր (բնականաբար՝ հայկական) արձանագրությունները՝ մեր պատասխան հոդվածը լույս տեսավ 1989 թ., որով և ապացուցվեց, թերևս ապացուցելու կարիք չունեցող մի հանգամանք, որ վանքը հայկական է և ոչ թուրքերի «քրիստոնյա նախնիների» կառուցածը: Դեպքերի բերումով հնավայրը վերստին այցելելու հնարավորություն ունեցանք միայն տարածքի ազատագրումից հետո՝ 1993թ., իսկ պատկերը զարհուրելի էր: Պարտությունից զազազած թուրք «գիտնականները» իրենց սիրտը հովացրել էին վանքի տարբեր շինությունների որմերից բոլոր վիմագրերը քերել-ջնջելով: Ոչնչացված էին 1174 և 1178 թվականների երկու շինարարական և բազմաթիվ նվիրատվական բովանդակությամբ արձանագրությունները: Անհետացրել էին արևելյան կողմում, մատուռի մուտքի առջև կանգնած 1195 և 1248 թվականների երկու գեղաքանդակ խաչքարերը, և կատարվել էին մի շարք այլ ավերումներ:

Դադի վանք, 1-20-րդ դարեր: Վանական համալիրը շուրջ 2000 տարի շարունակ պարբերաբար հարստացվել ու լրացվել է զանազան պաշտամունքային ու աշխարհիկ շինություններով: Գլխավոր **Կաթողիկե** եկեղեցին 1214թ.-

¹ Տես «Թուրքական դպրոց ... Հայկական խաչքարերից», ՀՀ, 1995, թիվ 49, 10 մարտ, էջ 2:

² Տես «Մի արձանագրության հետքերով», «Ազատամարտ» 1994, թիվ 44, էջ 4:
32

¹ В. А. Арутюнян, С. Г. Карапетян, Н. П. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар, «ՀՀԳ», 1989, № 7, էջ 82-92:

ի գմբեթավոր-սրահ հորինվածքով կառույց է: Սրահ ֆարավային որմնից 2-3 մետր հեռավորությամբ 1970-ական թվականներին Բաքվի «գիտնականները» շուրջ 3 մետր խորությամբ մի ընդարձակ փոս փորեցին, որն անցնող տարիների հետ փոսի հողի մտնվածքի ու սողանքի պատճառ դառնար՝ կործանման պայմաններ ստեղծելով եկեղեցու համար: Ու թեև առ այսօր եկեղեցին կանգուն է, բայց ֆարավային ու արևելյան ճակատներում ամբողջ բարձրությամբ խորացել են վտանգավոր ճաքեր:

Անանուն վանք, 13-րդ դարի կառույց է: Գտնվում է Բաշաթաղի (ճախկին՝ Լաչինի) շրջանի Արոխլու և Բյուրդ-Հաջի գյուղերի միջև: Պայթեցվել է 1983թ.:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարերի կառույց էր: Գտնվում էր Բաշաթաղի շրջանի Ունանով գյուղից 1 կիլոմետր հյուսիս: Բաճկել են 1982-83թթ.:

Դարպաս, 1613թ.: Գտնվում է Բաշաթաղի շրջանում, հռչակավոր Միծեռնավանքի մոտ: 1989-92թթ.-ի ընթացքում ավերել են դարպասի նորոգման արձանագրությունը (1613թ.) կրող հատվածը:

Գերեզմանոց, 12-20-րդ դարեր: Գտնվում էր Բաշաթաղի շրջանի Ներքին Փարաջան (պատմական՝ Հարար) գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրին: 1970-80-ական թվականներին գերեզմանոցի տարածքի մեծ մասը բուլդոզերներով ավերել են և տեղում անասնապահական համալիր կառուցել: Ներկայումս երբեմնի ընդարձակ գերեզմանոցից միայն 3 արձանագիր շիրմաքար է մնացել:

Գերեզմանոց, 16-20-րդ դարեր: Գտնվում է Բաշաթաղի շրջանի Միմբյանդ (պատմական՝ Մճնի) գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում, եկեղեցու շուրջ: Անհետացվել են բոլոր շիրմաքարերը:

Աղբյուր, 16-17-րդ դարեր: Ընդհանրապես թուրքերը հայկական աղբյուրները չեն քանդել, որովհետև դրանց շնորհիվ էին ապրում, բայց աչքներից չէին վրիպում աղբյուրների շինարարական արձանագրությունները, որոնք որպես կանոն քերում, ջնջում էին: Այդպես են վարվել Ջանգելյանի շրջանի Դարա-Գիլյաթաղ գյուղի աղբյուրի նովի ճակատին փորագրված արձանագրության հետ, որից սակայն մի քանի տառ փրկվել ու ընթերցվում է:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է Ջանգելյանի շրջանի Սոբու գյուղի մոտ՝ Թարնայուտ (պատմական՝ Դոնակերտ) գյուղատեղում: Ըստ Կապանի ներքին Հանդ գյուղի բնակիչ Հայկ Հովհաննիսյանի վկայության՝ եկեղեցին մինչև 1980-ական թվականները դեռևս գոյություն ուներ և աչքի էր ընկնում իր ընդարձակությամբ: Այժմ հետքերը հազիվ են նշմարվում:

Գերեզմանոցներ, 12-18-րդ դարեր: Մեկը գտնվում է Ջանգելյանի շրջանի Ռազդադա գյուղի հարավային եզրին, մյուսը՝ այդ և Թուփ գյուղատեղերի միջև: Երկուսն էլ ավերվել են 1989-93 թվականների ընթացքում:

Խաչքար: Գտնվում էր Ջանգելյանի շրջանում, Թուփ գյուղատեղի միջնադարյան կամրջի մոտ: Անհետացվել է 1989-93 թվականների ընթացքում:

Գերեզմանոց, 18-20-րդ դարեր: Գտնվում էր Ջանգելյանի շրջանի մինչև 1967թ. հայաբնակ Ղարաբաբա (Տանձաթափա) գյուղի եկեղեցու շուրջ: Ավերվել է 1989-93 թվականների ընթացքում:

«Օհանա եղի», Ջանգելյանից հյուսիս, Սուսանսար անտառապատ լեռնաշղթայի վրա, Գրիամ բերդի հարևանությամբ գտնվող միջնադարյան այս եկեղեցին պայթեցվել է վերջին տարիներին:

Անանուն եկեղեցի, 1641թ.: Գտնվում է Ղուբաթիի շրջան Վերին Ջիրիքի գյուղում: Բաճկել են եկեղեցու արևմտյան ու արևելյան պատերը և այդ կողմերից եկեղեցու մեջ տարիներ շարունակ լցրել գյուղի աղբը:

Եկեղեցի, 12-13-րդ դարեր: Գտնվում է Ջարբրալիի շրջանի հին Թումաս գյուղում (Դաղ-Թումաս): Այստեղ եկեղեցին քանդել են 1970-ական թվականներին, իսկ քարերը օգտագործել դպրոցի շենքի սանդուղքների մեջ:

Վանքասարի եկեղեցի, 6-7-րդ դարեր: Խաչաձև գմբեթավոր հազվագյուտ շինություն է, որը վերականգնելու պատրվակով միանգամայն այլափոխվեց 1980-ական թվականների կեսերին: Գտնվում է Աղդամի շրջանում: Այստեղ պահպանված միակ խաչքարն էլ փոխադրել էին Աղդամի, այսպես կոչված քարեդարան-բացօթյա թանգարան, ուր հայկական, պարսկական նաև խազարական գերեզմանաքարերի հետ մեկտեղ ներկայացնում էին որպես «աղվաճական» հուշարձան:

«Կավաք» վանքի եկեղեցի, 1741թ.: Գտնվում է Ֆիզուլու և Հադրութի շրջանների սահմանագլխին: 1989-93 թվականների ընթացքում տեղահան են արել ու կոտորել եկեղեցու շինարարական արձանագրությամբ բարավորը:

Եղնասարի վանք, 12-13-րդ դարերում հիմնված ու 18-րդ դարում վերականգնված վանական համալիր, որի եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին կործանվեց 1991թ. մայիսի սկզբին՝ թուրքական տանկից արձակված արկի պայթյունից:

Խունիսավանք, 9-10-րդ դարեր: Հյուսիսային Արցախի տարածքում սակավ հանդիպող հորինվածքներից է

¹ Տե՛ս «Մի խաչքարի հետքերով», «Ազատամարտ», 1994, թիվ 47, էջ 13:

(խաչաձև-գմբեթավոր, միախորան): Գտնվում է Գետաբեկ շրջկենտրոնի մոտ: Սրա ութանիստ թմբուկը 1983 թվականի ընթացքում քանդել էին: Ի դեպ, դրանից հետո այլևս չենք տեսել, իսկ տապալոռությունն այնպիսին էր, թե եկեղեցին քանդման ընթացքում էր, քանի որ աշխատանքային գործիքները՝ բահերն ու քլունգները տեղում էին:

Եկեղեցի, 9-11-րդ դարեր: Գտնվում է Գետաբեկի շրջանի Փոլաղու գյուղի եզրին: Քանդել են եկեղեցու արևմտյան ճակատը և օգտագործում են որպես գյուղի ընդհանուր աղբանոց:

Կոթող, 5-7-րդ դարեր: Գտնվում է գյուղի արևմտյան եզրին: Վերջին անգամ տեղում ընկած վիճակով տեսել ենք 1981թ., իսկ 1983թ. այն անհետացված էր: Տեղացիների վկայությամբ իբր փոխադրել էին Բաքվի թանգարան:

Խաչքար, 1624թ.: Գտնվում էր Գետաբեկի շրջանի Մեծ Հարամուրատ գյուղի մոտ, Խամշի վանքում: 1983թ. այն ջարդոտել էին՝ վերածելով մի քանի բեկորի:

Եկեղեցի, 16-րդ դար: Գտնվում է Փոքր Հարամուրատ գյուղի մեջ: Մի թուրքի կողմից քանդվել են պատերը, մնում են միայն արևելյան ճակատն ու մնացած մասերի հիմնապատերը: Ներսը վերածված է բանջարանոցի:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է մեծ Հարամուրատ գյուղում: Քանդել են եկեղեցու արևմտյան և հարավային մասերը: Պահպանվում են միայն խորանի և հյուսիսային ավանդատան մնացորդները: Տարածքի մի մասում բնակելի շենք է կառուցված:

Չարեքավանք, 17-րդ դար: Գտնվում է Գետաբեկի և Դաշքյասանի շրջանների սահմանագլխին Օամխոր գետի ձախ ափին: Վանական խոշոր համալիր է՝ բազմաթիվ կառույցներով: Դրանք բոլորը թուրքերի կողմից 1980-89թթ. օգտագործվում էին որպես անասնապահական համալիր, իրենք էլ մեջն էին բնակվում:

Եկեղեցի, 9-11-րդ դարեր: Գտնվում է Գետաբեկի շրջանի Հալաքյանդ գյուղում, ուր Փառիսոս քաղաքատեղի մնացորդներն են: 19-րդ դարի վերջին այստեղ 12 եկեղեցիներ կային, բոլորն էլ՝ 9-11-րդ դարերի կառույցներ: Այժմ միայն մեկը կա՝ կիսավեր, որը թուրքերը օգտագործում են որպես գուգարան:

Եկեղեցի, 9-11-րդ դարեր: Գտնվում է Բանանց գյուղից (Դաշքյասանի շրջան) 8 կիլոմետր հարավ: 1986-87թթ. բոլորգեղներով մաքրել ու լցրել են ձորը:

Կամուրջ, 12-13-րդ դարեր: Բանանց գյուղի մոտ: Երկաթգծի շինության ժամանակ քանդվել է պայթեցումների հետևանքով:

«**Ղոմրադա կարմիր եղի**», 9-10-րդ դարեր: Գտնվում է Չովդառ և Փիթ գյուղերի միջև (Դաշքյասանի շրջան): 1982-83թթ. քանդել են եկեղեցու մուտքը, տապալել հսկայական բարավորը:

Եկեղեցի և գերեզմանոց, 17-18-րդ դարեր: Գտնվում է Դաշքյասանի շրջանի, Աերկայիս Խաչքույաղ գյուղի տարածքում: Հիմնավորապես քանդել են 1970-ական թվականներին շրջանային ղեկավարության կարգադրությամբ (գլխավոր քարտուղար՝ Ասադով):

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է Դաշքյասանի շրջանի, Ցնծահալ գյուղում: 1960-ական թվականներին հիմքից քանդել են ու տեղում դպրոց կառուցել: Նույն գյուղի ավերված գերեզմանատան տապանաքարերը դպրոցի մուտքին հարմարեցված են որպես աստիճաններ:

Մատուռ, 12-13-րդ դարեր: Գտնվում է Դաշքյասանի շրջանի Քյոլլու գյուղի տարածքում, 3 կիլոմետր հյուսիս արևելք: 1970-ական թվականներին պայթեցվել է ու վերածվել փլատակների:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է նույն շրջանի Գյաղամիշ (հնում՝ Գետամեջ) գյուղում: Բացի հյուսիսային պատից՝ մնացածը քանդել են վերջին տարիներին:

Եկեղեցի, 17-րդ դար: Եկեղեցին փլուզելու նպատակով 6 սյուներից 2-ը իսպառ քանդել ու կտրել են հողից: Զանազան այլ հատվածներում ևս ավերումներ են կատարել: Գտնվում է Դաստափոր գյուղում:

Եկեղեցի, 11-12-րդ դարեր: Գտնվում է Կիրանց գյուղի մոտ: Բարձր էլեկտրահղորդման սյուն կանգնեցնելու պատրվակով եկեղեցին հիմնավեր են արել 1970-ական թվականների վերջին:

Գերեզմանոց, միջնադար: 1970-ական թվականներին բոլոր տապանաքարերը տեղահան են արել և լցրել մոտակա գետակը՝ Ամրվար գյուղում:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Շրջկենտրոն Դաշքյասանի եկեղեցին հիմքից քանդել են և տեղում բացել շուկա:

Եկեղեցի, 17-րդ դար: Գտնվում է Վ.Քարհատ գյուղի մոտ: Քանդել են հանքավայրերի շահագործման պատրվակով՝ 1970-ական թվականներին:

Եկեղեցի և գերեզմանոց, 13-րդ դար, Հաջիշեն գյուղից 2 կիլոմետր արևմուտք, խիտ անտառի մեջ: Եկեղեցին քանդել, իսկ գերեզմանոցը տակնուվրա են արել:

Հայրենական պատերազմում զոհվածների հիշատակին կառուցված հուշարձան: Գտնվում է Բանանց գյուղի եզրին: 1969թ. մի գիշերվա մեջ քանդել են շրջանային ղեկավարության կարգադրությամբ: Գործը դատական

ընթացք է ստացել, բայց մեղավորները չեն պատժվել (հուշարձանի հեղինակ՝ ճարտարապետ Ռ.Իսրայելյան):

Սբ.Սարգիս եկեղեցի, 17-րդ դար: Գտնվում է Գանձակ (Գյանջա) քաղաքում: 1980-ական թվականներին կատարվել են «վերանորոգումներ»: Արդյունքում եկեղեցին արտաքուստ երեսպատվել է աղյուսով ու կորցրել հայկական ոճը: Օգտագործվում էր որպես ժողովուրդների բարեկամության պալատ:

Գերեզմանոց, 12-18-րդ դարեր: Այս գերեզմանատան մակերեսը ենթարկվել է մասնավոր հողաբաժանման (քաղաքային խորհրդի որոշմամբ) ու այդ կերպ ավերվել:

Գերեզմանոց, 18-19-րդ դարեր: Գտնվում էր Բաքվում: Այն ավերել, իսկ շիրմաքարերն օգտագործել են «Ինտուրիստ» հյուրանոցից մինչև Կիրովի անվան զբոսայգին տանող ճանապարհի սանդուղքների շինարարության մեջ:

Թուրքերն այժմ հավանաբար խիստ զբաղված են, իրենց կոչման համեմատ անմախաղեպ մեծ ծավալի «աշխատանք» ունեն կատարելու: Չէ՞ որ դեռևս իրենց ձեռքին են ողջ Հյուսիսային Արցախն ու Կուրի ձախակողմյա մասերն, հաշտոն չըջանալով (էլ չենք խոսում Բաքվի մասին), որտեղ պիտի ցրիվ տան հարյուր-հազարավոր հայոց շիրմաքարեր, հողին պիտի հավասարեցնեն բազմաթիվ եկեղեցիներ ու սրբավայրեր:

Այո, այնտեղ հիմա թուրքն է, ուրեմն ամեն ինչ կավերվի, իսկ կատարված ոճի մասին ցավոք կիմանանք շատ ուշ, այնպես ինչպես մինչև 1993 թ. չգիտեինք, թե ինչ վիճակում էին հայ մշակույթի հուշարձանները Քյալբաջարում կամ Ղուբաթլիում, Ջանգելանում կամ Աղդամում: Իսկ այն, ինչ կատարել է թուրքը ազատագրված շրջաններում իր տիրապետության օրերին, ոճի է ոչ միայն հայերիս, այլև ընդհանրապես մարդկության հանդեպ, քանի որ այն ամենը, ինչն այլևս ջնջված է հողի երեսից, իրավամբ համաշխարհային քաղաքակրթության մաս էր կազմում:

ՀՈՎԻԿ ԳՐԻ ԳՈՐԾԱՆ

ԱՀԱԲԵԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶԵՎ
(19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ - 20-ԲԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

19-րդ դարի վերջին, հայ ազգային-ազատագրական շարժման բուռն վերելքի պայմաններում, երբ այդ շարժումը թևակոխում է զինված պայքարի ժամանակաշրջանը, ծնունդ է առնում և հայդուկային շարժման կողքին ազատագրական պայքարի տարածված միջոցներից մեկը դառնում ահաբեկչությունը: Երևույթ, որը որոշակի ընդմիջումներով շարունակում է մնալ 20-րդ դարի հայ կյանքի անբաժան ուղեկիցը, ժամանակ առ ժամանակ իր արձագանքներով հուզելով աշխարհը, ստիպելով բարձրաձայն խոսել իր, որպես գործոնի, գոյության մասին: Ի՞նչ էր հայկական ահաբեկչությունը՝ հայկական կոնկրետ միջավայրում ծնված և ազատագրական շարժման կարիքներով թելադրված պայքարի որոշակի միջոց, թե՞ Արևմուտքի 19-րդ դարի հեղափոխական շարժումների բովում ծնված և հայկական միջավայր ներմուծված մի անծանոթ դեղամիջոց՝ իր անկանխատեսելի հետևանքներով: Նպատակահարմար էր այն, որպես պայքարի միջոց, 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ, հատկապես արևմտահայ, իրականության համար: Կարո՞ղ էր այն ազգային կենսական պրոբլեմների լուծման միջոց հանդիսանալ: Որո՞նք էին նրա կիրառման թույլատրելի սահմանները հայ ազատագրական պայքարի պրոցեսում: Արդյո՞ք այն բավարար գոյության օգտագործվեց ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերի կողմից: Այս և մյուս այլ հարցեր այսօր էլ սպասում են պատասխանի:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայկական հարցի միջազգայնացումը հույսեր է ներշնչում հա-

յությանը, որ հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը կհանգեցնի հայկական ինքնավարության, իսկ ապագայում նաև անկախ պետության ստեղծմանը: Իր հերթին, գրկվելով եվրոպական տիրույթների մեծագույն մասից, Օսմանյան կայսրությունն ավելի ամուր է կառչում ասիական նահանգներին, աշխատելով թույլ չտալ այստեղ նոր Բուլղարիայի ստեղծումը: Այդ խնդրի լուծման ամենահեշտ ուղին համարելով հայության բնաջնջումը և դեռևս 1870-ական թվականների վերջին այն հռչակելով պետական քաղաքականություն՝ թուրք կառավարողները գործողության մեջ դրեցին վարչական, ժողովրդագրական, հարկային և այլ միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ՝ նպատակ ունենալով Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը: Իսկ 1890-ական թվականների կեսերին հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարի պրոցեսում սուլթան Աբդուլ Համիդի օրհնությամբ գործողության մեջ է դրվում արևմուտահայության բնաջնջման ծրագիրը:

Բարենորոգումներն իրականացնելուց թուրք կառավարողների հրաժարվելը, նրանց կողմից ցեղասպանությունը պետական քաղաքականություն հռչակելը և այդ խնդիրների նկատմամբ մեծ տերությունների կրավորական կեցվածքը իրենց կնիքն են դնում հայ ազատագրական շարժման վրա: Նրանում տիրապետող է դառնում «երկաթե շերտի» գաղափարը: 1880-ական թվականների վերջից սկսվում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման զինված պայքարի շրջանը: Արևմտահայ ազատագրական շարժումը դեկավարելու և ուղղություն տալու համար հանդես են գալիս հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Նման պայմաններում անվերապահորեն հեղափոխության և ապստամբության հետ է կապվում արևմտահայ գանգվածների ազատագրումը և նրանց քաղաքական իդեաների իրականացումը: Դա իր արտացոլումն է գտնում նորակազմ կուսակցությունների՝ հնչակյանների և դաշնակցության ծրագրերում: Ազատագրական պայքարի ուղու ընտրությունը բնականաբար առաջադրում է նաև պայքարի միջոցների հարցը: Հայ ազատագրական շարժումը որոնումների անհրաժեշտությունը չգզաց, քանի որ աչքի առաջ էին բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի թարմ օրինակները և դրանց ակնհայտ արդյունքները՝ ի դեմս Բալկանյան նորակազմ պետությունների: Բալկանյան հեղափոխական կազմակերպությունների և ոռոսական

«Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության կողմից մշակված և նրանց պայքարի գործնականում փորձված մեթոդներն են, որ հարմարեցվում են արևմտահայ իրականության պայմաններին: Հայդուկային կոիվները, զինված ապստամբությունները, ինքնապաշտպանական մարտերը, արշավանքները, ասպատակությունները, ահաբեկումներն ու ցույցերը հայ ազատագրական շարժման կողմից որդեգրվում են որպես թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի հիմնական ձևեր, հույս ունենալով, որ դրանց ծավալումն ի վերջո կհանգեցնի ընդհանուր զինված ապստամբության և հայկական հարցի դրական լուծման: Հայդուկն ու ահաբեկիչը դառնում են ազատագրական պայքարի գործուն անձերը: «Ստեպ հայդուկ և տերրորիստ նույնանիշ են, - գրում է Մ. Վարանդյանը, - երկար տարիներ հայ ազատագրական շարժումը կ'ամփոփեր այդ երկու գաղափարներու մեջ: Հայդուկը և տերրորիստը կոչւած էին այդ շարժման ճամբան հարթելու, անոր ընթացքը դիրացնելու երկրի մեջ և երկրեն դուրս»¹:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ զինված պայքարի միջոցներից մեկն է դառնում ահաբեկչությունը, երևույթ, որը մեր իրականության մեջ արժանացել է ամենատարբեր ու հակասական գնահատականների՝ անքնադատ հիացմունքից մինչև բացարձակ ժխտական վերաբերմունքը:

Ահաբեկչությունը որպես զինված պայքարի միջոց որդեգրվում է ազգային կուսակցությունների կողմից և տեղ գրավում նրանց ծրագրերում կուսակցությունների ստեղծման պահից սկսած: Հնչակյաններն այն համարում էին թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի արդյունավետ միջոցներից մեկը: «Տեոթական գործողութիւն, իբրև պատիժ թիրք բռնաւորներին, որպէս և լրտեսներին, մատնիչներին, դաւաճաններին, - ազդարարում էր հնչակյան ծրագիրը, - Տեոթը պէտք է լինի լեղափոխական կազմակերպութեան ինքնապաշտպանութեան միջոց և հասարակութեանը բռնաւորների ու վատերի գործերից պաշտպանելու համար մի գէնք»:

Նույն ոգով է արտահայտվում նաև դաշնակցության ծրագիրը: «Կոի մղել և ահաբեկել կառավարութեան պաշտօնեաները, մատնիչները, դավաճանները, վաշխառուները և ամեն տեսակ հարստահարիչները... Կառավարութեան

¹ Տե՛ս Մրագիր հնչակեան կուսակցութեան, Լոնդոն, 1897, էջ 10, Մրագիր Հ.Յ.Դաշնակցութեան, Ժնև, 1906, էջ 11:

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, էջ 176-177:

Մրագիր հնչակեան կուսակցութեան, էջ 10:

հիմնարկությունները ենթարկել աներումներու և կողոպտումներու»,- ասվում էր նրանում: Թեև պետք է խոստովանել, որ կուսակցությունների ծրագրերում ահաբեկչությունը որպես պայքարի միջոց միայն ընդհանուր գծերով էր ներկայացվում: Միայն հետագա տարիներին, ազատագրական պայքարի պրոցեսում ու նրա դասերի ազդեցությամբ որոշակիորեն ճշգրտվում են ահաբեկչության առանձին ձևերի կիրառման նպատակահարմարության և այլ հարցեր:

Ինչի՞ արդյունք է հայ ահաբեկչությունը: Այն օտար (ոռու նարոդնիկների) փորձի սոսկ մեխանիկական, անքննադատ կիրառումն էր հայ իրականության մեջ՝ մեր ժողովրդի, հատկապես արևմտահայության համար իր ծանր հետևանքներով, ինչպես պնդում են առանձին հեղինակներ¹, թե՛ օրինաչափ ծնունդը 19-րդ դարի վերջի հայկական միջավայրի, բնական պատասխանն այն բռնությունների, ճնշումների ու հարստահարությունների, որոնց ենթարկվում էր հայությունը Օսմանյան կայսրությունում: Հնարավոր չէ ժխտել հայ ազգային կուսակցությունների և նրանց ծրագրերի ազգակցությունը նարոդնիկական գաղափարախոսության հետ: Անառարկելի են նաև նրանց միջև եղած սերտ կապերը: Ի վերջո հայ քաղաքական կուսակցությունների շատ ղեկավարներ պարզապես դաստիարակվել և որպես հեղափոխականներ ձևավորվել են ցարիզմի դեմ «Նարոդնայա վոլյա»-ի մղած հերոսական պայքարի անմիջական ազդեցությամբ: Բնական էր, որ այդ հեղափոխական դաստիարակությունը, պայքարի ձևերն ու մեթոդները և մասնավորապես ցարիզմի դեմ ահաբեկչական պայքարի փորձը, չպետք է դեն նետվեին և պետք է այս կամ այն չափով օգտագործվեին հայ ազատագրական պայքարի գործնականում: Այդքանով հանդերձ, կարծում ենք, ճիշտ չէ քաղաքական կուսակցությունների, հատկապես դաշնակցության կողմից ազատագրական պայքարի պրոցեսում իրականացված ահաբեկչական գործունեությունը բնութագրել որպես նարոդնիկության փորձի սոսկ մեխանիկական կիրառություն:

Նախ՝ նարոդնիկական ահաբեկչությունն ուներ հստակ արտահայտված սոցիալական ուղղվածություն և երկրորդ՝ ունենալով հարձակողական բովանդակություն, այն ի վերջո նպատակ էր հետապնդում փոխելու Ռուսաստանի քաղաքական համակարգը: Մինչդեռ ահաբեկչությունը հայ ի-

րականության մեջ հետապնդում էր ազգային-ազատագրական խնդիրներ, և, որպես կանոն, սահմանափակվում ինքնապաշտպանության ու վրիժառության շրջանակներում:

Դարեր շարունակ Օսմանյան կայսրությանը բնորոշ են եղել հպատակ ժողովուրդների հարստահարումն ու կողոպուտը, համընդհանուր կաշառակերությունը, օրենքի, կարգ ու կանոնի իսպառ բացակայությունը: Աբդուլ Համիդի գահակալության տարիները գալիս են ավելի ծայրահեղ դարձնելու գոյություն ունեցող իրավիճակը: Հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարին որպես պատասխան տիպական են դառնում զանգվածային շարդերը, մասսայական սպանություններն ու խժոժությունները: Օսմանյան կայսրությունը վերածվել էր բացահայտ ոստիկանական պետության: Համատարած բանտարկություններ, աքսոր ու կախաղաններ: Ամենուրեք վիստում էին ամենագոր սուլթանի բարեհաճությունը վայելող լրտեսներն ու մատնիչները: Հայերի համար, այս բոլորից բացի, չարիք են դառնում նաև քրդերից հավաքագրված համիդիե զորագնդերը: Իր ձեռքում կենտրոնացնելով ամենագոր պատժիչ լծակները՝ Աբդուլ Համիդը վարում էր բացահայտ պատժիչ լծակները՝ Աբդուլ Համիդը հպատակ ժողովուրդների, հատկապես հայության նկատմամբ՝ խեղդելով ընդդիմության ամենաչնչին փորձն անգամ: Թուրքական մղձավանջի այդ մթնոլորտում էլ ծնունդ է առնում հայկական ահաբեկչությունը, որպես ժողովրդական վրեժխնդիր պոռկոմի արտահայտություն: Օտար հողի ծնունդ և խաղաղ պայմաններում հայ կյանքին միանգամայն խորթ ու օտար ահաբեկչությունը բռնության ու հալածանքի օրերին դառնում է հայության համար անխուսափելի ու նպատակահարմար գործելակերպ: Վրեժի ու հատուցման գգացում, ազատության ծարավ, ոտնակոխ, անարգված արդարության պահանջ՝ ահա նրան սնուցող ակունքները: Դրանք էին, որ ուժ ու համարձակություն տվեցին երբեմնի ստրուկ ու խոնարհ զանգվածներին, որոնց շարքերից շարան-շարան դուրս նետվեցին ժողովրդական վրիժառուները՝ իբրև ահաբեկչության անվեհեր մարմնացնողներ: Հայ վրիժառուն սառնասիրտ մարդասպան չէր, այլ գաղափարապաշտ զինվոր, որ պատրաստ էր գնալ ստույգ մահվան՝ հանուն ազգային իդեալների իրականացման և ոտնահարված իրավունքների վերականգնման: Երիցս իրավացի էր Ակնունին, երբ գրում էր հետևյալ տողերը. «...հարածների դեմ, այլևս մերկ պարանոցներ չեն ձգած, ինչպես երբեմն, և ոչ էլ ստրուկների խոնարհ գլուխներ: Հարածի դեմ հարած, մեկին երկու, մեկին երեք, - ահա օրւայ նշանաբանը, լեղափո-

¹ Մրագիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, էջ 14:

² Տե՛ս Լեօ, Թիւրքահայ լեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Բ. Բ., Փարիզ, 1935, էջ 10: Լեւոն Չորմիսեան, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Բ. Բ., Պէյրութ, 1974, էջ 299-301:

խական մարտի ընդունված բանաձևը: Տերթոթը—մեկն է այդ բանաձևերից: Նա յեղափոխութեան փայլը չէ, այլ կնճիորը, անցանկալի, նույնիսկ տգեղ նրա գեղեցիկ ճակատի վրա, բայց անխոստասիելի, իբրև արդիւնք այն պայմանների, որոնց ստեղծողն ու սնուցանողը ինքը բռնապետութիւնն է, իր ապակաճող ռեժիմով, բռնատրների իր հսկայամարմին լեգեոնով»¹: Այս տողերը միանգամայն համապատասխանում էին 1890-ական թվականների այն պայմաններին ու մթնոլորտին, որոնք ստեղծվել էին Օսմանյան կայսրությունում և որոնց ծնունդն էր նաև հայ ահաբեկչությունը:

Կանցնեն տարիներ: Կգա 1903 թվականը, և այս անգամ արդեն Կովկասը ականատես կլինի ցարական բռնակալության դեմ հայ ահաբեկչության հանդուգն ձեռնարկների՝ որպես պատասխան ցարական իշխանությունների վարած հայահալած քաղաքականության, որպես արդյունք հայության ամենատարրական իրավունքների ու ազատությունների ոտնահարման: Ու նորից կհաստատվի այն պարզ ճշմարտությունը, որ հայ ահաբեկչությունը ծնվում է այնտեղ, որտեղ օրվա պահանջներն են վրիժառությունն ու հատուցումը, որտեղ արդարությունը տկար է ու ոտնահարված:

Ի՞նչ տեսքով պետք է որդեգրվեր ահաբեկչությունը հայ ազատագրական շարժման կողմից: Ընդունելի՞ էին նրա համար աշխարհին հայտնի և այլ ժողովուրդների ու քաղաքական ուժերի պայքարի գործնականում արդեն փորձարկված պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Կիրառելի՞ էին արդյոք այդ միջոցները Օսմանյան կայսրությունում, որն իրենից ներկայացնում էր էթնիկական, կրոնական, մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական հակասությունների մի բարդ հանգույց: Այս և մասնատիպ հարցերի պատասխանները միանգամից չէ, որ գտնվում էին: Ավելի հաճախ դրանք ճշգրտվում էին ազատագրական պայքարի ընթացքում: Եվ սակավ չէին դեպքերը, երբ այդ ճշգրտումները կատարվում էին դառը դասերի գնով:

Ամբողջությամբ վերցրած ընդունելի է ազատագրական պայքարի արդյունքում ահաբեկչության հնարավոր ձևերի այն տարբերակումը, որն առաջարկում է Ռուբենը՝ Նրա կարծիքով ահաբեկումներն ըստ բնույթի բաժանվում էին արտաքին-քաղաքականի և ներքին-ազգայինի: Արտաքին-

քաղաքական ահաբեկումներն իրենց հերթին բաժանվում էին 3 խմբի՝

ա/ զանգվածային ահաբեկում,

բ/ պետական պաշտոնյաների սանձում,

գ/ պետական խարիսխների քանդում:

Ներքին-ազգային ահաբեկումները նույնպես բաժանվում էին 2 խմբի՝

ա/ թշնամու հետ սեփական ազգի դեմ բացեիքաց համագործակցող անձի կամ խմբի ահաբեկում,

բ/ մատնիչների ու դավաճանների ահաբեկում:

Սկզբից եթե հայ ազատագրական շարժումը ընդունելի համարեց ներքին թշնամիների՝ լրտեսների, մատնիչների, դավաճանների, թշնամու հետ համագործակցողների ահաբեկումը: Ահաբեկման այս ձևը հատկապես տիպական էր 1890-ական թվականների առաջին կեսին (մինչև Օսմանյան դրամատան գրավումը), թեև հետագա տարիներին էլ նրա կիրառման պրակտիկան շարունակվում է:

«Դրօշակ»-ն այդ տարիներին բացահայտորեն ազդարարում էր, որ «... լրտեսները, դավաճանները արժանի են պատժի, արժանի են մահի: Արժանի են պատժի այն ամենքը, որոնք իրանց սեփական շահի համար զոհում են ընդհանրութեան շահերը. արժանի են մահի ամենքը, որոնք «ես»-ի համար յոյնակոխ են անում մեր հրապատ Մօր արիւնն ու հոգին»²: Ահաբեկման այս ձևը ինքնապաշտպանական տակտիկայի դրսևորում էր: Պատժիչ, վրիժառուական նպատակներ հետապնդելով հանդերձ՝ նրա իմաստը դրանով չէր սահմանափակվում: Ներազգային միջավայրում այն ստանում էր բարոյական մեծ նշանակություն: Հայտնի մատնիչի, դավաճանի կամ լրտեսի հրապարակային պատիժը քաջալերում էր մասսային, նրանից վաճում միայնության ու անհուսության զգացումը, կազդուրում ներազգային մթնոլորտը, ավելի կազմակերպում և համախմբում այն: Մյուս կողմից նման ահաբեկումները սաստում էին պոտենցիալ մատնիչին, դավաճանին ու լրտեսին, ազդարարելով, որ ազգադավ ոչ մի արարք անպատիժ չի մնա և հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը անհրաժեշտության դեպքում կհասնի նաև իրենց:

Յուրաքանչյուր ահաբեկումից հետո կատարվող զանգվածային ձերբակալությունները բնականաբար դնում են ահաբեկումների նպատակահարմարության հարցը: Սակայն այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր մատնիչի, լրտեսի ու

¹ Է. Ակնունդի, Դեպի կոիւ, Ժընեվ, 1904, էջ 265-266:

² Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 92:

¹ «Դրօշակ», 1893, № 4:

դավաճանի ոչնչացումը ոչ պակաս թվով անմեղ մարդկանց փրկություն էր նշանակում, միանգամից վճռում է հարցը հոգուտ ահաբեկման: Բնագոյով դա ընկալում էր մահ ժողովորդը, որի համակրանքը մեծամասամբ ահաբեկիչների կողմն էր լինում: Պատահական չէ, որ թեև նմանատիպ ահաբեկումների մեծագույն մասը կատարվում էր օրը ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սակայն հանդուգն վրիժառուներին մեծամասամբ հաջողվում էր առաջադրանքը կատարելուց հետո բարեհաջող հեռանալ ու զերծ մնալ ձերբակալություններից:

Միայն Օսմանյան դրամատան գրավմանը նախորդած ամիսներին Պոլսում հայ վրիժառուների դատաստանին արժանացան լրտես Արտաշեսը, ոստիկանության կոմիսարներ Հաճի Տիգրանն ու Մարգարը, մատնիչ, փրաբույծ Մկրտիչ Թութունջիկը, նախկին վարդապետ, դավաճան ու մատնիչ Մամբրեն, լրտես Հովհաննեսը և ուրիշներ, որոնք պատճառ էին դարձել ինչպես իրենց նախկին ընկերների, այնպես էլ հարյուրավոր միանգամայն անմեղ հայերի ձերբակալության ու մահվան: Սակայն ահաբեկման նման ձևը չէր սահմանափակվում միայն Պոլսի շրջանակներով և ավելի կամ պակաս չափերով կիրառվում էր մահ Արևմտյան Հայաստանի բոլոր անկյուններում՝ բնականաբար առավել արդյունավետ լինելով այնտեղ, ուր ավելի լավ էր կազմակերպված ազատագրական շարժումը: 1890-ական թվականներին հայ վրիժառության զորհ են դառնում Շապիհ-Գարահիսարում՝ լրտես Հաճի Կարապետը, Վանում՝ մատնիչ ու լրտես Նշան Թարգիբաշյանը, Գևորգ Չրաղյանը, Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը, դավաճան ու մատնիչ Կարապետ Աճեմյանը (Բաշո/), Կարինում՝ մատնիչ Հարություն Տեր-Սարգսյանը, Երզնկայում՝ Արմենակ Հայկունին, Մշո դաշտում՝ մատնիչ ռես կրպոն, դավաճան ու մատնիչ Տեր Բարսեղ քահանան, Բաղեշում՝ մատնիչ ու լրտես Խաչիկ Բախայանը, Ս. Կարապետ վանքի նախկին միաբան Կարապետ վարդապետ Եսայանը և ուրիշներ: Վերջին երկուսը ժամանակին ամեն ինչ արել էին միջազգային քննիչ հանձնաժողովից Սասունի շարդերը թաքցնելու համար, իսկ հետագայում համագործակցելով թուրքական ոստիկանության հետ՝ պատուհաս էին դարձել Տարոնի հայության համար:

Վերը նշված տարիներին և հետագայում իրականացված նմանատիպ ահաբեկումների սոսկ թվարկումն անգամ անհնար է: Պարզապես նշենք, որ մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը Արևմտյան Հայաստանում կատարված նմանատիպ վերջին նշանավոր ահաբեկումը կապված էր Դավոյի դավաճանության հետ: Չմտնելով այդ պատմության

մանրամասնությունների մեջ՝ նշենք, որ ահուդի էին Դավոյի դավաճանության նյութական ու բարոյական հետևանքները: Գաղտնի զինապահեստների մատնության հետևանքով թշնամու ձեռքն է անցնում Վանի դաշնակցական կազմակերպության մի քանի տարիների լարված ու տքնաջան աշխատանքի արդյունքը՝ հարյուրավոր հրացաններ, 600000 փամփուշտ, հարյուրավոր կիլոգրամ պայթուցիկ նյութ, վառոդ և այլն: Բանտ են նետվում մահ կազմակերպության շատ ղեկավարներ: Ոչ միայն Վանի դաշնակցական կազմակերպությունը, այլև հայ ազատագրական շարժումը ստանում են հարվածներ, որոնց հետևանքները հետագայում էլ զգացնել էին տալիս: Դավոյի ահաբեկումը կենսական անհրաժեշտություն էր: Այն վրիժառությունից բացի մահ բարոյա-հոգեբանական մեծ նշանակություն ուներ ճնշված վիճակում գտնվող Վանի հայության համար: Ի վերջո, վրեժխնդրական այդ ակտը 1908 թ. մարտի 10-ին փայլուն իրականացնում է 18-ամյա Տաճատ Թերլեմեզյանը:

Արևմտահայ իրականության մեջ հարյուրներով են հաշվվում ներագույն կյանքում իրականացված անհատական ահաբեկումները: Ցավոք դրանց մեջ եղել են մահ ղեպերի հետագա ընթացքով չարդարացված ահաբեկման օրինակներ: Ժամանակի ընթացքում չեն հաստատվել առանձին անձանց ներկայացված մեղադրանքները: Սակավ չէին ղեպերը, երբ դավաճանություն էր համարվում պարզապես զգուշավորությունը, այլախոհությունը և պայքարի արմատական գործելակերպը չպաշտպանելը: Որոշ ղեպերում ահաբեկումը դառնում էր միջկուսակցական հարաբերությունները պարզելու միջոց՝ ավելի սրելով նրանց միջև ամենևին էլ ոչ բարեկամական հարաբերությունները: Այլ կերպ ասած, միշտ չէ, որ ահաբեկչական ձեռնարկները արդարացված էին և ժամանակի հրամայականն էին հանդիսանում: Նման չարդարացված ահաբեկումների թվին պետք է դասել, օրինակ՝ Արամ Արամյանի կողմից Խաչատուր Կերեքցյանի ահաբեկումը Կարինում, Պոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանի ահաբեկման անհաջող փորձը 1903 թ. հունվարի 6-ին Գում Գափուի եկեղեցում և այլն: Անշուշտ, թուրքական դաժան իրականության պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր հապաղում ու վրիպում կարող էին ծանր անդրադառնալ ազատագրական պայքարի ընթացքի վրա, իսկ ճշմարտության լիովին բացահայտումը կամ անհրաժեշտ էր, կամ էլ տևական ժամանակի հարց, դժվար էր ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերից պահանջել բացարձակ անսխալականություն այնտեղ, որտեղ թույլատրելի ու անթույլատրելիի, արդարացվածի ու չարդարացվածի

միջև սահմաններն անորոշ էին, հաճախ պարզապես անտեսանելի: Ուստի, նման վրիպումներով հանդերձ, ներագային պայմաններում գործադրված ահաբեկչությունը ամբողջությամբ վերցված արդարացված էր: Հիմնված լինելով ինքնապաշտպանական սկզբունքների վրա՝ այն իր էությանմբ հարձակողական չէր և ազգային գլոբալ խնդիրների լուծման արդյունավետ միջոց չէր կարող լինել: Սակայն, այն, դրանով հանդերձ, պայքարի ոչ ցանկալի համարվող այն միջոցներից մեկն էր, առանց որի չէր կարող հաջողության հույս ունենալ որևէ ազգային ազատագրական շարժում, այդ թվում նաև հայկականը:

Ինչ վերաբերում է արտաքին-քաղաքական ահաբեկմանը, ապա հայ ազատագրական շարժումը հենց սկզբից կանգնում է նրա առանձին ձևերի կիրառման հարցում տարբերակված մոտեցում ցուցաբերելու անհրաժեշտության առաջ: Օսմանյան կայսրությունը հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարում իր համար զենք էր ընտրել զանգվածային ահաբեկման քաղաքականությունը, փորձելով այդ եղանակով կանխել հայկական հարցի բնականոն և արդարացի լուծումը: Այդ զանգվածային ահաբեկման արդյունքներն էին 1894-96 թվականների Համիդյան ջարդերը, ապա Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացված Մեծ եղեռնը: Սկզբունքորեն այլ էր հայ ազատագրական շարժման վերաբերմունքը զանգվածային ահաբեկման հարցում: Ազատագրական շարժման ողջ ընթացքում հայ քաղաքական ոչ մի հոսանք կամ կուսակցություն մտքով անգամ չանցկացրեց դիմել զանգվածային ահաբեկման: Իրավացի է Ռուբենը, երբ գրում է, որ դրա «...պատճառը պետք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովրդի անկարողության կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներն տարուած լինելու մեջ, այլ գլխատրապես այն սկզբունքին մեջ, թե յոդի վարչութեանց պատասխանատվությունը ոչ թե զանգուածն է, այլ իշխանութիւնը...»: Հայ ազատագրական շարժումը զանգվածային ահաբեկման հարցում առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ այն ոչ միայն աննպատակ է ու կորստաբեր, այլև հակամարդկային բարբարոսություն է: Եվ պատահական չէ, որ Խանասորի ահաբեկչական ու պատժիչ արշավանքի օրերին հայությունը ստեղծում և այսօր էլ առանձնակի հպարտությամբ երգում է՝ «Կանաճց երբեք ձեռք տալու չէ վրեժխնդիր ջան ֆիտան» տողերը:

Սկզբնապես միանշանակ ձևով չի ընդունվում նաև թուրք պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման խնդիրը: ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովում՝ 1892 թ., երբ քննարկվում էին տակտիկայի հարցեր և երբ ակնհայտ էր տվյալ պայմաններում ընդհանուր ապստամբության անհնարինությունը, պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման առաջարկով հանդես եկավ Կարինի պատգամավոր Արամ Արամյանը (Աշոտ-Թաթույ): «Այդ բոլորի փոխարեն, - պնդում էր նա, - պետք է ընդունել գործունեության մի այլ սխառն, այն է՝ անհատական տեղորոշ, ուղղված կառավարության կեղեքիչ պաշտոնյաների ու ամեն մի ճնշողի դեմ: Թող տեղորոշի պարտքը լինի վերջ դնել բռնադատների կեանքին եւ սպանութիւնը կատարելուց յետոյ երբեք փախուստ չտալ, այլ կանգնել տեղնուտեղը եւ յայտարարել, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան եւ դրոշման, որպէսզի իր պատճառով չվնասեն դրիշները, շատ անգամ ամբողջ գիւղեր ու համայնքներ»: Սակայն Զորհատափոր Միքայելյանի վկայությամբ ընդհանուր ժողովը մերժել է Արամ Արամյանի վերոհիշյալ առաջարկները:

Նման գործելակերպից ձեռնպահ են մնում նաև ազատագրական շարժման մասնակից մյուս ուժերը: 1890-ական թվականների առաջին կեսին ընդհանուր առմամբ զգուշավոր վերաբերմունք կար այս հարցում: Կույր ահաբեկումը, որևէ պաշտոնյայի ոչնչացումը միայն այն բանի համար, որ նա պաշտոնյա էր և ներկայացնում էր ատելի բռնապետությունը, համարվում էր անթույլատրելի և անհարիր ազատագրական պայքարի նպատակներին: Այդ կարգի ահաբեկումը ոչ միայն անթույլատրելի էր գուտ մարդկային առումով, այլև խիստ վտանգավոր իր հետևանքներով: Եթե, այնուհանդերձ, լինում էլ էին նման ահաբեկման առանձին օրինակներ, ապա դրանք որպես կանոն ուղղված էին լինում ոչ բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների, ոստիկանների, ոչ հայազգի լրտեսների, իսկ Արևմտյան Հայաստանում նաև առանձին քրդերի դեմ, որոնք մինչ այդ աչքի էին ընկել դաժանությամբ կամ մասնակից էին հայության դեմ կատարված հանցագործությունների:

Այս ֆոնի վրա թերևս բացառություն պետք է համարել 1895 թ. մայիսին մեծ տերությունների կողմից Արդուլ Համիդին ներկայացված բարենորոգումների ծրագրին հաջորդած լարված սպասման մթնոլորտում դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին Տրապիզոնում վանի կուսակալ Բահրի փաշայի ահաբեկման փորձը, որի հետևանքով նա և Տրապիզոնի զինվորական հրամանա-

¹ «Դրոշակ», 1899 թ., № 8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

տար ֆերիկ փաշան վիրավորվեցին: Մի կողմ թողնելով այդ ձեռնարկի իրականացման հետ կապված զուտ տեխնիկական բնույթի հարցերը՝ նշենք, որ նպատակահարմարության տեսանկյունից այն արդարացված չէր: Դրանից ընդամենը 3 շաբաթ առաջ տեղի մուսուլման ամբոխի խիստ զրգովածության պատճառով Տրապիզոնի դաշնակցական կոմիտեն վերջին պահին խելամտորեն հետաձգել էր Հայաստանի «բարենորոգիչ», հայկական ջարդերի կազմակերպիչ Օաքիր փաշայի ահաբեկումը, որն ի վերջո այդպես էլ չիրագործվեց: Նման պայմաններում մեկ այլ, թեկուզև ջարդարար բարձրաստիճան պաշտոնյայի ահաբեկումը, այն էլ Պոլսում տեղի ունեցած Բապը Ալիի դեպքերից ընդամենը 2-3 օր հետո, սպառնում էր կայծի դեր խաղալ: Թուրքական իշխանությունները օգտագործեցին այդ դեպքը Տրապիզոնի հայության մի քանի օր անց տեղի ունեցած ջարդն արդարացնելու համար:

Արդարացված չհամարելով Բահրի փաշայի ահաբեկման փորձը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, սակայն, որ այն Տրապիզոնի հայության ջարդերի պատճառը չէր: Այդ ահաբեկումը կարող էր այնպես էլ տեղի չունենալ, եթե Բահրի փաշան Պոլսից վերջին պահին Տրապիզոնում մնալու հրահանգ չստանար և չթողներ իրեն Պոլիս տանող իտալական նավը: Բապը Ալիի դեպքից հետո, Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ վայրերում սկսված մասսայական ջարդերի պայմաններում այդ փաստը, կարծում ենք, ավելի քան խոսում է և լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք չի զգում: Տրապիզոնի հայության ջարդը, ինչպես և հայաբնակ մյուս վայրերի ջարդերը, կանխորոշված էին, իսկ նման դեպքերում առիթ գտնելը դժվար չէր:

Բահրի փաշայի ահաբեկմանն հաջորդած տարիներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում չենք հանդիպում վրիժառության նպատակներով բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման դեպքերի: Դա բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ նման պատժի արժանի, հայության դեմ դաժան արարքներով աչքի ընկած պաշտոնյաներ չկային, ընդհակառակը, հատկապես 1894-96 թվականների իրադարձություններից հետո նման անձանց թիվը չափից ավելի շատացել էր, այլ այն հանգամանքով, որ ահաբեկման նման ձևը Արևմտյան Հայաստանի կոնկրետ պայմաններում համարվում էր ոչ նպատակահարմար և անցանկալի: Եթե այդ տարիներին մենք այստեղ տեսնում էլ ենք արտաքին ահաբեկման օրինակներ, ապա դրանք, որպես կանոն, սահմանափակվում են քուրդ բեկերի, աղա-

ների և ստորին պաշտոնյաների համեմատաբար նեղ շրջանակով: Դա առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ քուրդ ցեղապետի կամ աղայի ահաբեկումը համեմատաբար ավելի մեղմ էր ընկալվում իշխանությունների կողմից, քան թուրք պաշտոնյայինը: Եվ երկրորդ, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հենց քրդական վերնախավն էր գլխավորապես հանդես գալիս հայությանը տնտեսապես հարստահարողի և հայ ազատագրական շարժման հակառակորդի դերում: Հետևաբար հենց նրա առավել դաժան ներկայացուցիչների դեմ պետք է ուղղվեր հայ վրիժառուի արդարադատ ձեռքը: Նման ահաբեկումները որոշ չափով զգաստացնում էին քրդերին, նրանց աղաներին ու բեկերին հարկադրում ավելի զգույշ լինել և սահմանափակել իրենց հայ հպատակների կեղեքումը:

Այսպիսով, իրենց պատժիչ հետևանքներով հանդերձ, քրդական վերնախավի առավել դաժան ներկայացուցիչների ահաբեկումը անհրաժեշտ էր և նպատակահարմար: Այս տեսանկյունից էլ պետք է գնահատել Նորադուզի Օաքիր աղայի, Աղբյուր Սերոբի դահիճ Բշարե խալիլի, Քոթանենց Օերիֆ աղայի, Բալաքցի աշիրեթապետ հաճի Ֆերո աղայի, Մշո հայության կատաղի դահիճ խալիլ Լ՛Ֆենդու և տասնյակ այլ մեծ ու փոքր աղաների ու բեկերի ահաբեկումները:

Ինչ վերաբերում է նման ահաբեկումներին պարտադիր հաջորդող պատժիչ գործողություններին, ապա պետք է ընդունել, որ ազատագրական պայքարի ընթացքում գոհերն անխուսափելի էին: Առանց դրանց Օսմանյան կայսրությունից դեռևս ոչ մի ժողովուրդ ազատություն ձեռք չէր բերել, և հայերը երջանիկ բացառություն չէին կարող լինել:

Օսմանյան կայսրությունում հայկական ահաբեկչությունն, այնուհանդերձ, չսահմանափակվեց սոսկ ինքնապաշտպանական ու վրեժխնդրական շրջանակներով: Եղանակներ և պետական խարխուլների խարխումբն նպատակով կազմակերպված հարձակողական ու ցուցական բնույթի ակտեր, որոնք կազմակերպման մասշտաբներով, հարվածի թափով և ունեցած արձագանքներով գալիս էին նսեմացնելու պայքարի մինչ այդ եղած ամենահանդուգն ու հերոսական դրվագները: Էությամբ վրեժխնդրական լինելով հանդերձ, դրանք դուրս էին գալիս զուտ ինքնապաշտպանական շրջանակներից և փորձում դառնալ Հայկական հարցի լուծման ազդու միջոց: Նման ձեռնարկներին բնորոշ էին որոշ ընդհանուր բնութագրիչ գծեր:

Նախ, դրանց իրականացման վայր էր ընտրվում ոչ թե բուն Արևմտյան Հայաստանը, այլ Օսմանյան կայսրության սիրտը՝ Պոլիսը և մասամբ ծովեզրյա կենտրոնները: Դա

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», 1902թ., № 5:

բացատրվում էր ազատագրական շարժման այդ շրջանին բնորոշ ռազմավարությամբ: Ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերը՝ հնչակյանները, ապա դաշնակցականները հայկական բարենորոգումների իրականացումը կապում էին Թուրքիայի գործերին մեծ տերությունների անմիջական միջամտության հետ: Հայկական հարցը կարճ ժամանակում լուծելի հարց էր համարվում և բավարար էր համարվում արտաքին միջամտության հրահրումը՝ դրա առաջ լուծման համար: Պոլիսը և ծովեզրյա քաղաքները, որտեղ առավել սերտ էին միահյուսված մեծ տերությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը և որտեղ յուրաքանչյուր փոքր միջադեպ անմիջապես արձագանք էր գտնում Եվրոպայում, հարմար էին համարվում ուժերի ու միջոցների նվազագույն վատնումով ցանկալի միջամտությունն առաջ բերելու համար: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում կատարվող դեպքերը, հետևանքներից ու մասշտաբներից անկախ, բավականին ուշ և խղճուկ տեսքով էին արձագանքվում Եվրոպայում և չէին կարող միջամտություն դրդողի դեր խաղալ:

Երկրորդ, ահաբեկչական այդ ձեռնարկներն իրականացնելիս առաջին անգամ և մեծ չափերով օգտագործվում են ռումբեր, ուժանակ և այլ պայթուցիկ նյութեր, որից մինչ այդ հայ հեղափոխականները, հատկապես դաշնակցությունը, խուսափում էին և որոնց ավերիչ հետևանքներն ու հոգեբանական ազդեցությունը ավելի քան զգալի էին:

Վերջապես այդ ձեռնարկներին բնորոշ էր մասշտաբայնությունը: Դրանցից յուրաքանչյուրն առնվազն մի քանի ամիսների տքմաջան աշխատանքի ու զգալի նյութական միջոցների ծախսման արդյունք էր և նախատեսում էր միաժամանակ կամ միմյանց հաջորդող, գրեթե հավասարաթիվ մի քանի հարվածներ, որոնց տեխնիկական հստակ իրականացումը կարող էր հանգեցնել վիթխարի ավերիչ հետևանքների:

Նման ձեռնարկներից առաջինը և ամենանշանավորը Օսմանյան դրամատան գրավումը և դրան ուղեկցող ռումբային կոիվներն էին Պոլսում: Ի՞նչ էր այն՝ վրեժխնդրական ա՜կտ, արտաքին միջամտություն հրահրող դավադրական, ահաբեկչական միջոցառում, թե՞ ապստամբություն օսմանյան բռնապետության դեմ: Այդ հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ այն ընդհանուր բարոյա-հոգեբանական մթնոլորտին, որում գտնվում էին առևմտահայությունը և հայ ազատագրական շարժումը այդ գաղափարը հղանալու պահին:

1895-96 թվականներին հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարի պրոցեսում Աբդուլ Համիդը գործնականի է 52

վերածում թուրքական պետության կողմից ավելի վաղ որդեգրված ցեղասպանության քաղաքականությունը: Այդ պայմաններում է, որ հղացվում է գաղափարը: Եվ նախապես այն չէր կարող լինել որևէ այլ բան, բացի վրեժի գաղափարից: «Երբ 95 և 96 թվականներին արյան մի ամբողջ ծով էր պատել Հայաստանին,՝ գրում է «Քրիստափոր Միքայելյանը,՝ և երբ հայությունը, եթե նա ստրկածին արարածների մի զանգված չէր, պիտի բռնկված լիներ վրեժի միակ հասկանալի զգացմունքով, պիտի դառնար վրեժի մի անվերջ աղաղակ, այդպիսի մի վայրկյանում, ասում ենք, լուրջությունը պիտի նշանակեր միայն և միայն ամբողջ ազգի կատարյալ բարոյական անկումը և հեղափոխական շարժման կատարյալ սնանկությունը»:

Վրեժ: Այդ էր պահանջում երկրում և արտասահմանում գտնվող այն գիտակից երիտասարդությունը, որի համար թանկ էր հայրենիքի ու հայության գաղափարը: Դա խոստովանում է նաև Օսմանյան դրամատան գրավման ապագա ղեկավարներից մեկը՝ Արմեն Գարոն: «...ինձ համար անկարելի էր անտարբեր հանդիսատեսի դերին մեջ մնալ, երբ մեր ցեղին գոյութեան խնդիրն էր դրուած,՝ գրում է նա,՝ ուսումնա կը թողնէի վրեժխնդրութեան համար...»:Նա վկայում է նաև, որ Պոլսում ուժանակի ու ռումբերի գործածությամբ վրեժխնդրության ակտ կազմակերպելու գաղափարը ծնվել է դեռևս 1895 թ. դեկտեմբերին՝ նույն տարվա հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած ջարդերի անմիջական ազդեցության տակ:

Նախապես ճշգրտված պլան չկար: Ըստ երևույթին սկզբում որպես հայ վրիժառության թիրախ նկատի է առնվել հայկական ջարդերի կազմակերպիչը՝ Մեծ Մարդասպանը:

Վոսմյանը (Օնիկ Դերձակյան) վկայում է, որ Եգիպտացին (Արտաշես Դևյան), որը մինչ այդ մեծ դեր էր խաղացել Պոլսում ահաբեկումների կազմակերպման ու իրականացման գործում, մշակել էր 1896 թ. ռամազան 15-ին Աբդուլ Համիդին ռումբով ոչնչացնելու պլան: Չնայած բոլոր պատրաստություններն արդեն տեսնված էին, սակայն Դաշնակցության Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեն ի վերջո հրաժարվում է այդ պլանից: Հավանություն չեն ստանում նաև արևմտյան մայրաքաղաքներում թուրքական դեսպա-

¹ «Քրիստափոր Միքայելյան, Հեղափոխականի մտքերը, Երևան, 1990, էջ 59-60:

² Արմեն Գարո, Ապրումած օրեր, Բոստոն, 1948, էջ 73:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102-105:

⁴ Տե՛ս «Դրօշակ», 1897, № 13:

նատները պայթեցնելու և Պոլիսը վառելու գաղափարները: Վերջինս մերժվում է որպես չափազանց անողորմ տահադատում: Ի վերջո հասունանում է այն գաղափարը, որ Պոլսում հասցվող հարվածը պետք է դիպչի ոչ միայն թուրքական պետության, այլև եվրոպական կապիտալի շահերին: Նպատակը՝ առաջ բերել եվրոպական միջամտություն՝ ի շահ հայկական հարցի լուծման: Այսպիսով, նախապես սոսկ վրեժխնդրական ենթադրվող ձեռնարկը ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերում նաև քաղաքական նպատակաուղղվածություն:

Արդյունքում մշակվում է Օսմանյան դրամատան գրավման ծրագիրը: Այն տահադատողները գտնում էին, որ իրականում եվրոպական հաստատություն հանդիսացող դրամատան գրավումը և այն պայթեցնելու սպառնալիքը բավական էին եվրոպական ռազմամավերից զորք ափ հանելու, Պոլիսը գրավելու և Հայկական հարցին ցանկալի լուծում տալու համար: Համոզված էին, որ հաջողության դեպքում 24 ժամվա ընթացքում ցանկալի միջամտությունն ապահովված կլինի: Չափազանց միամիտ տեսակետ, որը, սակայն, ազատագրական շարժման ղեկավարների այդ շրջանում ունեցած հայացքների արտացոլումն էր: Դրամատան գրավման հետ միասին և միաժամանակ նախատեսված էին նաև ոմբային ահաբեկչական հարձակում Սամաթիայի գորանոցի վրա, Ղալաթիո կամրջի վրա Սատրապա-մի կոռքի ոչնչացում և ոմբային հարվածներ դեպի Դրամատուն շարժվող զորքերին: Դա մի փոխարի դավադրական-ահաբեկչական ձեռնարկ էր, որն իր մասշտաբներով չափից ավելի հսկայական էր՝ ոստիկանության և ամենուր վիստացող լրտեսների աչքից մինչև վերջին պահն անցկատ մնալու համար: Աչքի է զարնում հատկապես Սամաթիայում կատարվող եռուզեղը: Ոստիկանությունն ու զորքերն այստեղ նախահարձակ են լինում՝ կատարելով խուզարկություններ և ձերբակալություններ: Սակայն դա չի կանխում գլխավոր հարվածը:

1896 թ. օգոստոսի 14-ին դաշնակցական 26 մարտիկներ Բաբկեն Սյունու (Պետրոս Փարյան) առաջնորդությամբ, ռումբերով ու ատրճանակներով զինված, գրոհում են Օսմանյան դրամատան վրա, գրավում այն՝ կոիվների ընթացքում հսկայական կորուստներ պատճառելով զորքերին, ոստիկանությանն ու խուժանին: Դրամատունը 13 ժամ գտնվում էր հայ մարտիկների ձեռքում: Այն գրավելու պա-

հին զոհվում է Բաբկեն Սյունին և ղեկավարությունն անցնում է Նաճսիի գյուղատնտեսական դպրոցում ուսումը կիսատ թողած ու վրեժխնդրական նպատակներով Պոլիս անցած Հրաչին (Հայկ Թիրաքյան) և Արմեն Գարոյին:

Դրամատան գրավումից հետո 6 մեծ տերությունների ղեկավարներին է ներկայացվում ՀՅԴ Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի հայերեն, ֆրանսերեն ու թուրքերեն լեզուներով շրջաբերականը: «Մեր արհմուլ սրբագործուած մեր պահանջներուն կուզայ հիմա միանալու և սրբազան վրեժի սկենումն գաղափարը, որ սկ ուրուականի պէս արձանացած է մեր աչքերուն առջև,- ասվում էր մասնավորապես նրանում,- Դիւննագիտական խաղերու ժամանակն ա՛լ անցած է: Մեր հարիւր-հազար նահատակներուն թափած աղիւնը մեզի իրավունք կուտայ ազատութիւն պահանջելու»: Պահանջվում էր անմիջապես Արևմտյան Հայաստանում գործադրել խոստացված բարենորոգումները: Իրենց հերթին բանկը գրավողները ներկայացնում են հետևյալ պահանջները.

1. Միջազգային միջամտությամբ ապահովել ամբողջ երկրի խաղաղությունը:

2. Ընդունել բարենորոգումների վերաբերյալ ՀՅԴ Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի բոլոր պահանջները:

3. Ուժ չգործադրել բանկը գրավողների դեմ:

4. Կյանքի լիակատար ապահովություն տալ ինչպես բանկում գտնվողներին, այնպես էլ Պոլսի այլ մասերում կոիվների բոլոր մասնակիցներին:

Խոստանալով մինչև իրենց պահանջների կատարումը անվնաս պահել դրամատան կայքը, դրամը, ինչպես նաև պատանդ վիճակում գտնվող 157 ծառայողներին՝ դրամատունը գրավողները հակառակ պարագայում սպառնում էին պայթեցնել այն՝ իրենց հետ փլատակների տակ թողնելով ամեն ինչ:

Սպառնալիքն ավելի քան ազդեցիկ էր, և ի վերջո գործին միջամտում է միջազգային դիվանագիտությունը՝ ի դեմս Պոլսի ռուսական ղեկավարատան առաջին թարգման Մաքսիմովի: Միջամտում է ոչ հայկական հարցին լուծում տալու, այլ Աբդուլ Համիդին մեկ անգամ ևս ծանր վիճակից հանելու համար: Հայ վրիժառուներին հասկացվում է, որ անհիմաստ է միջազգային ռազմական միջամտություն սպասելը: Մաքսիմովը խուսափողական դիրք է գրավում նաև բարենորոգումների հարցում, հայտարարելով, որ առանց իր մյուս պաշտոնակիցների համաձայնության չի կարող

¹ Տե՛ս Միջայել Վարանդեան, ԳՉՎ. աշխ., էջ 131, 148:

² Տե՛ս Արմեն Գարո, ԳՉՎ. աշխ., էջ 107-108:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108-109:

¹ «Դրոշակ», 1896, № 20:

²² Տե՛ս նույն տեղում, № 21:

Աման խոստումներ տալ: Դրամատուները չթողնելու և պայթեցնելու դեպքում նա հայ հեղափոխականներին սպառնում է նույն գիշերն իսկ սկսվելիք հայկական ջարդերով և հայկական հարցի հանդեպ Եվրոպայի մինչ այդ բարյացակամ վերաբերմունքի փոփոխմամբ: Ի վերջո բավարարվելով բարենորոգումների հարցով զբաղվելու և Պոլսում հայկական ջարդերը կանխելու Մաքսիմովի խոստումներով՝ հայ վրիժառուները թողնում են դրամատան շենքը և փոխադրվում օտարերկրյա նավերից մեկը: Հաջորդ օրը նրանց այցելած ռուս, ֆրանսիացի և անգլիացի դիվանագետներն արդեն միանգամայն այլ լեզվով էին խոսում՝ մոռանալով նախորդ օրը տված խոստումները: Հայ հեղափոխականները դատր հուսախաբության թույլենք ապրեցին:

Ամեն ինչ անդառնալիորեն կորած էր, և նույն օրն իսկ ֆրանսիական «Ժիրոնդ» շոգեմավը նրանց հեռացնում է Պոլսից: 18-ժամյա հերոսական պայքարից հետո դադարում են նաև Սամաթիայի ռումբային կոիվները՝ հայ հեղափոխականների փաղանգից խլելով հերոսական մոր անուններ: Իսկ որպես պատասխան՝ Պոլիսը մորից ակամատեսը դարձավ հազարավոր հայերի ջարդերին՝ հրահրված սուլթանի կողմից:

Իհնչը որդեց Օսմանյան դրամատուները գրաված հայ մարտիկներին այդքան հեշտությամբ գիջել դիրքերը և խաբվել դիվանագիտական խաղերին: Անգլիական դեսպանի տեղակալը դա բացատրում է սովի սպառնալիքով, քանի որ վրիժառուները, համոզված լինելով եվրոպական միջամտության հարցում, ուտելիք չէին վերցրել իրենց հետ: Հրաչ Թիրաքյանը դրամատունն արագ թողնելը բացատրում է Պոլսում սկսվելիք ջարդերի պատասխանատվությունն իրենց վրա չառնելու ձգտմամբ: Սակայն, կարծում ենք, որ ամենևին էլ երկրորդական դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ, ինչպես խոստովանում է Արմեն Գարոն, Դրամատանը գտնվողները չեն ունեցել բավարար մակարած ուժանակ՝ անհրաժեշտության դեպքում իրենց սպառնալիքն իրագործելու համար: Հրաչ Թիրաքյանի՝ դեպքերից ամմիջապես հետո «Իթոշակ»-ում տպագրված հուշերում այս հանգամանքը կարող էր համարվել պատճառներով շրջանցված լինել: Դրամատան գրավումը նախապատրաստողների համոզմունքներին ծանոթ լինելով, իսկապես հնարավոր պետք է համարել Արմեն Գարոյի խոստովանությունը, քանի որ ամեն ինչ հաջող ավարտվե-

լու դեպքում ուժանակի գործածության կարիքը չպետք է զգացվեր: Բայց ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում դաժան իրականությունն արդեն որերորդ անգամ գալիս էր ճշգրտելու և սրբագրելու հայ հեղափոխականների համար անխախտ ճշմարտություն համարվող գաղափարները: Օսմանյան դրամատուները գրավող հերոսները և նրանց հետ հայ ազատագրական շարժումը ստանում էին ծանր, բայց անհրաժեշտ դասեր:

Դրանցից առաջինն այն էր, որ անգամ ամենահամարձակ, հերոսական ու մեծամասշտաբ ձեռնարկը, անկախ նրա արդյունքներից ու արձագանքներից, չէր կարող միջազգային ռազմական միջամտության պատճառ դառնալ և լուծում տալ հայկական հարցին, եթե տվյալ պահին դրանով շահագրգռված չեն մեծ տերությունները:

Երկրորդ, ակնհայտ դարձավ նաև, որ անհնարին է կարճ ժամանակում հայկական հարցի լուծումը և որ հայ ազատագրական պայքարն այդ խնդրի իրականացման համար հարատև պետք է լինի: Այս ճշգրտումներն էր անում հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան դրամատան դեպքերից հետո:

Ինչ վերաբերում է Պոլսում տեղի ունեցած դեպքերի միջազգային արձագանքներին, ապա միայն բարոյական սփոփանք պետք է համարել հայ վրիժառուների անձնվիրությանը, խիզախությանը և ազնվությանը նվիրված այն մի քանի հայանպաստ հոդվածները, որոնք տպագրվեցին եվրոպական մամուլի մի քանի օրգաններում: Դրանք գալիս էին ճշմարտությունն ասելու կատարված դեպքերի մասին, բայց ոչինչ չէին ավելացնում հայկական հարցի լուծման գործնականին:

Այնուհանդերձ, Օսմանյան դրամատան գրավման հետ կապված դեպքերն ունեցան նաև գործնական հետևանքներ: Հայ վրիժառության հարվածները և դրանց արդյունքում Օսմանյան դրամատան առջև, Սամաթիայում ու Պոլսի այլ մասերում փոխված թուրք զինվորների հարյուրավոր զոհերի գալիս էին մեկ անգամ ևս ի լուր ամենքի ազդարարելու, որ հայ ազատագրական շարժումը մեռած չէ, որ հայությունը մորից պայքարում է իր հարցի դրական լուծման համար:

Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքը որոշ փոփոխություններ մտցրեց նաև մեծ տերությունների վերաբերմունքի մեջ: Ծառերը հակված էին կատարվածը նախերգանքը համարել այն դեպքերի, որոնք սպառնում էին ցնցել Պոլիսը: Անգամ լուրեր էին տարածվում մեծ տերությունների Պոլսի դեսպանատները պայթեցնելու պլանի գոյության մասին: Չնայած Դաշնակցության Պոլսի կենտրոնական

¹ Տե՛ս Հեօ, Թիրաքահայ լեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ.

հ. էջ 27:

² Տե՛ս Արմեն Գարո, Ազգ. աշխ., էջ 134:

կոմիտեն հատուկ հայտարարությամբ հերքեց այդ լուրերը, սակայն դրանք անհետևանք չմնացին: Ավելի վճռական ու կոշտ դարձավ մեծ տերությունների դիրքորոշումը Աբդուլ Համիդի նկատմամբ հայկական ջարդերի հարցում: Դա հարկադրեց սուլթանին հրաժարվել նոր ջարդերի կազմակերպումից: Մինչև Ադամայի 1909 թ. դեպքերը հայկական մասսայական ջարդեր այլևս տեղի չեն ունենում: Անգամ խանասորի արշավանքի օրերին՝ 1897 թ. օգոստոսին, երբ դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից թուրքական կառավարությունը ոչնչացնելու նպատակով Պոլսում պայթեցվում է Բապը Ալիի ումբը և նույն օրը կատարվում են նաև Օսմանյան դրամատունը պայթեցնելու, ինչպես նաև Բերայի կառավարական տան առջև ումբ պայթեցնելու փորձերը, սուլթանը գերադասում է ձեռնպահ մնալ, թեև նախկինում մեծ առիթներն, անկասկած, կօգտագործեր նոր ջարդեր կազմակերպելու համար:

1895-1896 թվականների իրադարձությունները (Զեյթունի ապստամբություն, Վանի ինքնապաշտպանություն, Օսմանյան դրամատան գրավում և այլն) հայ ազատագրական զինված պայքարի բարձրակետն էին: Եթե մեծ տերությունների վրա դրանք սպառված աղեցությունը չեն ունենում, ապա թուրքական պաշտոնական շրջանների և ընդդիմադիր ուժերի համար ակնհայտ է դառնում, որ հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան կայսրությունում դարձել է ռազմական ու քաղաքական լուրջ գործոն, որը հնարավոր չէ անտեսել: Դա հարկադրում է Աբդուլ Համիդին իր կառավարման ողջ ընթացքում թերևս միակ անգամ բանակցություններ սկսել հայ ազգային կուսակցությունների հետ: Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքից շատ չանցած՝ 1896 թ. աշնանը նրա կողմից Եվրոպա ուղարկված պատվիրակը հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու խոստումներ է տալիս՝ զինված պայքարը դադարեցնելու պայմանով: Հատկապես պնդվում էր, որ դադարեցվի ումբերի գործածությունը Պոլսում: Հատկանշական է, որ միառժամանակ ստեղծված բանակցությունները թուրքերի կողմից վերսկսվում են 1897 թ. օգոստոսյան ումբահարումից հետո: 1896-1899 թթ. ժնկում դաշնակցության հետ, իսկ 1897-1898 թթ. Փարիզում վերականգնյալ հնչակյանների հետ Աբդուլ Համիդի ներկայացուցիչների վարած բանակցություններն արդյունք չեն տալիս: Սուլթանը չի կատարում հեղափոխականների առաջադրած նախնական պայմաններից ոչ մեկը: Համոզվելով, որ նա բանակցությունները վարում է ժամանակ շահելու, Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տե-

րությունների միջամտությունը թույլ չտալու, խոստացված բարենորոգումները չիրականացնելու և վերելք ապրող հայ ազգային ազատագրական պայքարը լիկվիդացնելու համար, վերականգնյալ հնչակյանները 1898 թ. հոկտեմբերին, իսկ դաշնակցությունը՝ 1899 թ. մարտին դադարեցնում են բանակցությունները: Սակայն դրանց տեղի ունենալու փաստն անգամ վկայում է, թե հայ ազատագրական զինված պայքարը, այդ թվում Պոլսում ումբերի և ուժանակ գործածությամբ ահաբեկչական ձեռնարկները որքան անհանգստություն էին պատճառում սուլթանին:

1895 թ. սկսած Աբդուլ Համիդի դեմ միացյալ ճակատ ստեղծելու նպատակով հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ կոնտակտներ են հաստատում նաև թուրք ընդդիմադիր ուժերը՝ երիտթուրքերը: Հայկական հարցում նրանց որդեգրած անգիջում կեցվածքը, սակայն, խիստ դժվարացնում էր համագործակցությունը: Այնուամենայնիվ հետագայում հայ քաղաքական ուժերը հիմնականում մասնակցեցին Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի համաժողովների՝ համաձայնելով իրենց մասնակցությունը բերել Աբդուլ Համիդի ռեժիմը տապալելու գործին:

Օսմանյան պետության հիմքերը ցնցելու նպատակով իրականացված ահաբեկչական վերջին խոշոր ձեռնարկը Մեծ Մարդասպանին ոչնչացնելու փորձն էր, որը պատմության մեջ մտել է էլլըզի ումբ անունով: Օսմանյան դրամատան դեպքերից հետո էլ հայության շրջանում չէր մարել 300000 հայ նահատակների վրեժն առնելու գաղափարը: Աբդուլ Համիդին ոչնչացնելու միտքը շատերին էր հուզում: Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ազատագրական շարժման տեղատվության պայմաններում անգամ «Դոշակ»-ը Ակնունու գրչով վրեժի էր կոչում և «ժողովրդական Բրուդոսներ» փնտրում «արդարությունը գործադրելու համար»: Հեշտ չէր սակայն այդ խնդիրն իրականացնելը: Ամենքին էին հայտնի Աբդուլ Համիդի վախկոտությունն ու կասկածամտությունը: 1900 թ. Իստախիայի Հումբերտ 1-ին թագավորի սպանությունից և Փարիզում Պարսկաստանի Նասրեդդին շահի դեմ անհաջող մահափորձից հետո իսպանիայում անիշխանականների կողմից պատրաստված մի ցուցակ գտնվեց, որում մահվան

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս *Мери Кочар, Армяно-Турецкие общественно политические отношения и армянский вопрос в конце XIX-начале XX веков*, Եր. 1988, էջ 41-72:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73-129:

³ Տե՛ս ՀՅԴ. վաթսուամյակ /1890-1950/, կազմեց Ս. Վրացեան, Պոսթըն, 1950, էջ 130:

դառնար պալատ, Ռուբինայի ձեռքով լարված դժոխային մեքենան ահավոր դողդյունով պայթեց, ոչնչացնելով կառքը, տասնյակ մարդկանց, ձիեր ու կառքեր: Ջոհվեց նաև կառքը վարող սամաթիացի Ջարեհը՝ Օսմանյան դրամատունը գրավող հերոսներից մեկը, որը պատրաստակամություն էր հայտնել վառվել կառքի հետ միասին: Սակայն Աբդուլ Համիդը հրաշքով կենդանի մնաց: Բազմաթիվ հաշվումները ցույց էին տվել, որ նա մզկիթից պալատ տանող ճանապարհին անցնում է ուղիղ մեկ րոպե 42 վայրկյանում: Այդ նկատառումով էլ լարվել էր ժամացույցը: Սակայն այդ օրը մզկիթից դուրս գալուց սուլթանը մի պահ հապաղել էր՝ խոսակցության բռնվելով Շեյխ-ուլ-խալամի հետ, և այդ հապաղումն էլ փրկել էր նրա կյանքը:

Փրկվելով հանդերձ՝ Մարդասպանին դեռևս հոգեկան ծանր ապրումներ էին սպասում: Անցնում էին օրեր, բայց այդպես էլ պարզ չէր դառնում, թե ում ձեռքի գործն էր կատարված պայթյունը: Միհնդեռ մեկը մյուսի ետևից տարածվում էին ֆանտաստիկ լուրեր հեղափոխականների կողմից Օսմանյան դրամատունը, թունելներն ու կամուրջները պայթեցնելու և օդապարիկներով դժոխային մեքենաներ պալատ փոխադրելու պլանների մասին՝ ավելի սաստկացնելով բռնակալի վախը: Կատարված դեպքերի մասին բավականին հետաքրքիր, թեև ոչ ճշգրիտ բացատրություն է տալիս Համիդի եռանդուն պաշտպան, թուրք պատմաբան Դահիշմեները: «...Հոմիթաճիներու նպատակը, - գրում է նա, - Փատիշահը օդը հանել է ետք, Բ. Դուռ, Կալաթայի կամուրջը, Փապուչին, Օսմանեան դրամատունը, օտար դեսպանատուներու հետ Սեդրը տ'Օրիանը եւ այլ պաշտօնական տեղական եւ օտար հաստատություններն ալ օդը հանելով, չտեսնուած խառնակութիւն մը հանելով մայրաքաղաքը արիւնի եւ կրակի մէջ ձգելով օտար պետութեանց միջամտութեան պատճառ ըլլալ եւ այդ կերպով հայկական հարցը լուծել խորհած էին »:

Ինքը՝ Աբդուլ Համիդը առաջին պահին հակված էր թշնամուն փնտրել ներսում: Նրա հրամանով նույնիսկ ձերբակալվում է գահաժառանգ Ռեշատը: Սակայն, ի վերջո, կատարված բազմաթիվ ձերբակալություններից հետո ուստիկանությունը վերջապես գտնում է «Ջիմգեր» ընկերության պաշտոնյա, անհիշխանական, ծնունդով բելգիացի ժորիսի հետքը, որը մահափորձի գլխավոր հերոսներից էր: Նա համարձակորեն խոստովանում է իր մասնակցությունը, սակայն հրաժարվում է մատնել իր հայ ընկերներին՝ տալով

միայն մեռածների ու փախածների անունները: Ժորիսը դատապարտվում է մահապատժի, սակայն Բելգիայի և մի քանի այլ կառավարությունների միջամտությամբ ազատ է արձակվում և վերադառնում իր հայրենիքը:

Պատահականորեն բացահայտվում է նաև Բրիտանիոյի դավադրական ծրագրի երկրորդ մասը: Դրանք դավադրական մի շարք ձեռնարկներ էին, որոնք պետք է իրականացվեին Իզմիրում՝ Ելըզգի մահափորձից հետո, որոշակի հաջորդականությամբ: Նախատեսվում էր սուլթանի մահափորձից 8 օր անց սկսել և 8-10 օրվա ընթացքում ուժանակով պայթեցնել եվրոպական բոլոր հաստատությունները, առաջին հերթին դրամատուները, կառավարական պալատը, մաքսատունը, փոստը, երկաթուղային կայարանները, կամուրջները և այլն: Այդ բոլոր օբյեկտները նախապես էլեկտրական ժամացույցներով, էլեկտրական թելերով և պայթուցիկներով կազմ ու պատրաստ փնակում էին: Դժոխային մեքենա էր տեղադրված նաև Կրեդի Լիոնեի դրամատունը՝ հրամարկղներից մեկում՝ այն օդ հանելու մտադրությամբ: Սակայն ժորիսի թղթերի մեջ գտնվում է իզմիրցի դաշնակցական Տիգրան Նալբանդյանի հասցեով չեքով ուղարկված գումարի մի արձանագրություն, որի հետևանքով Իզմիրում նույնպես խուզարկություններ ու ձերբակալություններ են կատարվում և ամբողջ ծրագիրը ձախողվում է:

Մեծ Մարդասպանի ահաբեկման փորձը, չնայած մշակված պլանի փթխարիությանը և ունեցած լայն արձագանքներից, ձախողվում է: Սակայն իր հերթին Սուլթանն էլ չի համարձակվում կրկին դիմել ջարդերի փորձված միջոցին: Այդ հանգամանքը բացատրվում է մի շարք պատճառներով:

Նախ՝ բավականին ժամանակ անցավ, մինչև բացահայտվեցին մահափորձի հեղինակները և այդ ընթացքում որոշակիորեն թուլացավ լարվածությունը:

Երկրորդ՝ մահափորձի միջազգային արձագանքները և ահաբեկիչների արարքի դատապարտության չարժանանալը զգաստացրին Համիդին: Նա հասկացավ, որ եվրոպական կարծիքն իր հետ չէ և նոր ջարդերն իր համար հղի են վտանգով:

Եվ վերջապես, իրենց թուրքերի մեջ էլ միասնական չէր կարծիքը տեղի ունեցածի վերաբերյալ: Եթե Օսմանյան դրամատուն գրավման օրերին Համիդը պաշտպանություն գտավ անգամ իր թշնամի թուրք ընդդիմադիրների կողմից,

¹ Մալխասի մոտ իրադարձությունները ներկայացվում են մի փոքր այլ կերպ: Տե՛ս *Մալխաս*, Ապրումներ, Ա հատոր, Պեյրուֆ, 1956, էջ 381-382:

¹ Տե՛ս *Գորգեն Եազընեան*, Ապտիւլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պեյրուֆ, 1980, էջ 416:

ապա այս դեպքում պատկերն այլ էր: Հայ վրիժառուների նկատմամբ համակրանքի արտահայտություն էին մասնավորապես բանաստեղծ Թևֆիք Ֆիքրեթի գրած հետևյալ տողերը Ելըզլի դեպքի մասին.

« Ով համբավավոր որսորդ, տանհիքդ ի գուր չկառուցիր.
Նետեցիր, սակայն մեղք, շատ մեղք, որ չկրցար զար-
նել »:

Իր մեծ արձագանքներով հանդերձ Ելըզլի պայթյունը գնում էր պատմություն դառնալու: Այն մմանատիպ վերջին խոշոր ձեռնարկն էր: Մոտ հեռանկարում երիտթուրքական հեղաշրջումն էր, որը գալիս էր վերջ տալու Օսմանյան բռնակալության դեմ ծավալվող հայկական վրիժառությանը և փակելու հայ ահաբեկչության առաջին շրջանը:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայ ահաբեկչությունը չափման փակվեց միայն արևմտահայ իրականությամբ: 1903-1907 թթ. ամենահանդուգն ահաբեկչական ձեռնարկների թատերաբեմ դարձավ Կովկասը: Տասնամյակներ շարունակ ցարիզմն այստեղ վարում էր մեծապետական, գաղութային քաղաքականություն, որն ուղղված էր նաև արևելահայության ազգային շահերի դեմ: Պարբերաբար փակվում էին հայկական դպրոցները, ամենախիստ գրաքննության էին ենթարկվում մամուլի օրգանները, հսկողության տակ էին բարեգործական և մշակութային-լուսավորական հաստատությունները, ոտնահարվում էին հայ եկեղեցու իրավունքները: 1890 -ական թվականներին այս ամենին գումարվում է նաև ցարիզմի բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը Հայկական հարցի հանդեպ: Հաճախակի են դառնում Արևմտա-Հայաստան շտապող զինված խմբերը ջախջախելու ոռո-թուրքական համագործակցության դեպքերը: Արևելահայությունն ատամները սեղմած իր վրա էր ընդունում այս բոլոր հարվածները, չնայած նրա աչքում գնալով խամրում ու գունաթափվում էր «ազատարար Ռուսաստանի» լուսապսակը: Այդ պայմաններում էլ նա դիմավորեց հայ եկեղեցու կալվածները բռնագրավելու մասին 1903 թ. հունիսի 12 -ի օրենքը: Ցարիզմը կոիվ էր հայտարարում հայությանը: Վիթխարի պետական ապարատն իր ողջ ծանրությամբ փուլ էր գալիս հայության վրա: Սակայն վերջինիս նկուն մարմինը տեղի չտվեց և թողություն չաղերսեց:

Մարտահրավերը նետված էր, և արևելահայությունն ընդունեց այն: Ուրքի կանգնեց երբեմնի հյու կովկասահայր, ուղղեց իր կորացած մեջքը և ուժ տվեց բազուկներին: Ուժգնացավ ու պոռթկաց տասնամյակների ընթացքում նրա հոգում ատելի ցարիզմի դեմ կուտակված զայրույթը: Հանդես

եկավ Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն¹՝ որպես հայության հավաքական կամքի արտահայտիչ: Կովկասի հայաբնակ վայրերը ժողովրդական զանգվածային ցույցերի, ոստիկանության, կազակների ու զորքի հետ բախումների և բողոքի այլ դրսևորումների ապարեզ դարձան: Ցարիզմի դեմ պայքարի ձևերից մեկն է դառնում ահաբեկչությունը: Համարձակորեն ասալարեզ են նետվում հայ հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք իրենց վրա են վերցնում ահաբեկչական ամենահանդուգն գործողությունների կազմակերպումն ու իրականացումը:

Անցնում է կարճ ժամանակ: Գալիս են 1905-1906 թվականները: Անդրկովկասն այս անգամ ցնցվում է հայ-թաթարական կոիվներից: Բաքուն ու Թիֆլիսը, Երևանն ու Գանձակը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը, Օռլշին ու ողջ Ղարաբաղը վերածվում են ռազմաբեմի: Այս անգամ արդեն վտանգի տակ է դրվում արևելահայության ֆիզիկական գոյության հարցը: Հայկական ինքնապաշտպանության կազմակերպումն իր վրա է վերցնում Դաշնակցությունը: Այդ բախտորոշ պահին արևելահայությանն օգնության են շտապում արևմտահայ լավագույն կոիվող ուժերը, որոնք շատ վայրերում վճռական դեր են խաղում ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում: Համագային այդ պայքարում իրենց կարևոր դերն ունենին կատարելու նաև հայ վրիժառուի դաշույնը, գնդակն ու ումբը: Պատահական չէ, որ կոիվների շրջանում տեղի ունեցած հայ-թուրքական համագումարում թրքության ներկայացուցիչներն առանձնակի թշնամությամբ էին արտահայտվում հայ ահաբեկչության մասին՝ այն համարելով գլխավոր չարիք:

Վրիժառության գաղափարն իսկապես համաժողովրդական էր այդ օրերին և ընդգրկել էր արևելահայության բոլոր խավերը՝ անկախ դասակարգային ու կուսակցական պատկանելությունից: Այդ հանգամանքը Նիկոլայ 2-րդ ցարին ուղղված իր գեկույցում հարկադրված էր խոստովանել նաև Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովը: «...Եկեղեցական գոյքերի գրառումը, - գրում է նա, - փորձորել է ժողովրդի բարոյական զգացումը և նրան համարեա գլխովին առանց դասակարգի ու կացութեան խտրութեան, նետել յեղափոխական շարժման մեջ: Այն ահաբեկչական ակտերի մեջ, որ գործադրվում էին կառավարական իշխանութեան ներկայացուցիչների դեմ, որոնք այսպես թէ այնպես աղընչութիւն ունէին գոյքերի գրառման հետ, մասնակցում էին անուղղակի, եթե ոչ դրամով՝ գոնէ համակրանքով, բոլոր կով-

¹ Տե՛ս Դ. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատոր երրորդ, (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 210-211:

կասեան, գուցե և Ռուսաստանի շատ հայեր...»:՝ Ծարունա-կելով իր միտքը, փոխարքան նշում է, որ «հայերի համակ-րանքն ամեն մի ահաբեկչական ակտի նկատմամբ այնքան էր ակնյայտնի, որ նույնիսկ Քութայիսի նահանգի խլրտում-ները, ուր հայ չկա ամենեւին, վերագրում էր նրանց սաղ-րանքներին...»:

Երկար սպասեցնել չտվեց իրեն հայկական վրիժա-ռությունը Կովկասում: Հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքն ա-ռաջին հերթին ուղղվեց «հարազատների»՝ ներքին հակա-ռակորդների դեմ: Քիչ չէր նրանց թիվը, որոնք անընդունակ գտնվեցին ըմբռնելու թուպի իմաստը, ստորացուցիչ թու-լության նշաններ ցույց տվեցին՝ համակերպվելով ցարա-կան հրամանին և համագործակցելով իշխանությունների հետ: Ժողովրդական ցասումը նրանց դավաճան անունը տվեց, իսկ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը ամենուրեք սաստեց նրանց, հաշվի չառնելով կոնկրետ անձնավորությունները: Հայ ահաբեկչի գնդակին ու դաշույնին արժանացան հա-յազգի պաշտոնյաներ, գյուղական տանուտերեր, լրտես քա-հաններ ու թուլամորթ երեցփոխներ: Ահա նրանց մեջ Սարգիս Փոթոյանը, Ստեփան Գեղամյանը և Անտոն Լոյո-յանը՝ սպանված Էջմիածնում եկեղեցական գույքը գրա-վող հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու հա-մար, ահա Ախալքալաքի Կորխ գյուղի քահանա Տեր Խա-չատուրը՝ խեղդամահ արված, Տեր Գարեգինը՝ գնդակա-հարված Ղուրդուղույիում, քահանա Ալեքսանդր Տեր-Հով-հանիսյանը՝ սպանված Թիֆլիսում, հաջորդարանի ծառա-յող Վահան Նազարեթյանը՝ դաշունահար Ախալցխայում, լրտես Կիրակոս Պետրոսյանը՝ սպանված Կարսի Պարգետ գյուղում... Երկար կարելի է շարունակել այս ցուցակը:

Ամենուր էր հայ վրիժառուն՝ Կովկասի հայաբնակ յու-րաքանչյուր անկյունում: Նրա պատժիչ ձեռքը սաստում էր ամենքին և թուլամորթ ու քննող եկեղեցական սպասավոր-ներն ու պաշտոնյաները, հայտնվելով երկու կրակի արան-քում, ծեծը, բանտարկությունը, պաշտոնը կորցնելն ու աք-սորը գերադասում էին եկեղեցու ունեցվածքը գրավող հանձնաժողովների աշխատանքներին մասնակցելուց կամ իրենց տնօրինության տակ եղած գույքը հանձնելուց:

Նման ծայրահեղ միջոցների ներգործությամբ սահմա-նափակվում էր ներքին թշնամիների թիվը, բարոյապես մաքրվում ներագգային մթնոլորտը և հզոր ու ազդեցիկ

դառնում համագգային պայքարն ընդհանուր թշնամու դեմ՝ շփոթեցնելով ու սարսռեցնելով նրան: Անշուշտ, այդ պայ-քարն ունեցավ նաև իր ծայրահեղությունները: Հայկական ինքնապաշտպանությունը մի տեղ մերժում էր խղճի ազա-տությունը՝ սպանելով ուղղափառություն ընդունած հայու-հուն, մեկ այլ տեղ կոտորում իր դատերը ռուս ռստիկանին կնության տված գյուղացու ընտանիքը, մի երրորդ վայրում մերժում այն ամենը ինչ ռուսական էր... Եվ ամենևին էլ հա-յությունը չէր դրանում մեղավորն ու պատասխանատուն: Ընդհատ է նկատում Դ. Անանունը, թե «օրինականորեն դեմ: Օրինակա-նությունը չէ բնականաբար պաշտպանում և հայությունը»:

Ավելի հանդուգն ու խոյական էր հայ վրիժառությունը ցարական պաշտոնյաների սանձահարման խնդրում: Արևմտահայ իրականության մեջ թուրք պաշտոնյաների ա-հաբեկման հարցում սովորաբար զուսպ և զգուշավոր հայ վրիժառուն Կովկասահայ իրականության մեջ պաշտոնյաների ահաբեկման հարցում ստանում է ազատ գործունեության ասպարեզ: Դա բացատրվում է նրանով, որ այստեղ պայմաններն ավելի նպաստավոր էին պայքարի նման ձևի կիրառման համար:

Ժողովրդական ցասումը փնտրում էր գլխավոր հան-ցավորին, և ամենքն էին համամիտ այն հարցում, որ հունի-սի 12-ի օրենքի իրական հեղինակը կառավարչապետ Գո-լիցինն է: Նա առաջին բարձրաստիճան ռուս պաշտոնյան էր, որի վրա բարձրացավ հայ վրիժառուի ձեռքը: 1903 թ. հոկտեմբերի 14-ին, երբ կառավարչապետը կառքով սովո-րական պտույտն էր գործում Թիֆլիսում, հնչական 3 վրի-ժառուներ ցատկելով կառքի վրա, դաշույնի հարվածներ են հասցնում նրան: Միայն ամուսնուն պաշտպանող իշխանու-հու և ուղեկից կազակի միջամտությունը վրիժառուներին խանգարեց միմեկն վերջ իրականացնել իրենց առաքելութ-յունը: Կառքը սլացավ՝ իր հետ տանելով վիրավոր իշխա-նին, իսկ վրիժառուները միմեկն վերջին փամփուշտը դիմադ-րեցին իրենց շրջապատած կազակներին և զոհվեցին՝ եր-ջանիկ այն մտքից, որ «վրեժի գործը» կատարված է: Թեև Գոլիցինը միայն վիրավորված էր, այնուամենայնիվ հա-յությունը թեթևացած շունչ քաշեց: Ափսոսանքի ու դատա-պարտության ոչ մի խոսք չլսվեց նրա շուրթերից: Եվ միմե-կ հպատակ ռուսները, վրացիները, հույները, հրեաներն ու թուրքերը ստրկամիտ մաղթանքներ էին կատարում Գոլի-ցինի առողջության համար, հայ-լուսավորչական զանգա-կատները պահպանում էին գերեզմանային լուրջություն:

¹ Դ. Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 368:

² Նույն տեղում, էջ 369:

¹ Դ. Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 53:

«Ոչ ոք չհամարձակվեց ծալուտ անգամ հանել ստրկի պարտքը կատարելու համար, - գրում է Լեոն, - Արգելված էր: Արգելողները հեղափոխականներն էին: Մի շատ ազդու, շատ բանդուզն ցույց էր այդ զանգային ցուրտ լուրջումը: Նա բացատրում էր ռուս բյուրոկրատներին, թե հայերը կատարյալ պատերազմի մեջ են նրանց դեմ»: Չնայած Գոլիցինը կենդանի մնաց, սակայն 1904 թ. հունիսի 28-ին արձակուրդ գնաց և այլևս չվերադարձավ Կովկաս:

Գոլիցինի ահաբեկումը ինքնակալության դեմ ահաբեկչական պատերազմի սկիզբն էր միայն: Նման պայմաններում Կովկասի հայաբնակ յուրաքանչյուր գավառ ու քաղաք ունեցան իրենց դրաման: Թիֆլիսն ու Բաքուն, Երևանն ու Կարսը, Ալեքսանդրապոլն ու Գանձակը, Շուշին ու Իգդիրը, Բաթումն ու Օլթին և հայաբնակ տասնյակ այլ բնակավայրեր ականատեսը եղան ամենահանդուզն ու խղիվան վրեժխնդրական ձեռնարկների: Տասնյակ մեծ ու փոքր իշխանավորներ, պաշտոնյաներ ու ռուսականներ դաժանության ու հայախալած գործունեության համար հատուցեցին կյանքով:

Ահա Գանձակի հայության 1903 թ. օգոստոսի 29-ի ջարդի հեղինակ, փոխնահանգապետ Անդրեևը՝ սպանված ատորանակի 5 զնդակներով 1904 թ. հուլիսի 4-ին Հաջիքենդում:

Ահա Սուրմալուի հայության դահիճ, հայատյաց բռնակալ, գավառապետ Բոգոսլավսկին, որը 12 տարի փոքրիկ ցար էր Սուրմալուում, հրացանագարկ եղած Իգդիրում, 1904 թ. հուլիսի 10-ին:

Ահա Թումանի խմբի ջարդարար և հայ հայդուկների դիակների վրա խնջույք սարքող զնդապետ Բիկովը՝ զնդականար Օլթիում, 1904 թ. օգոստոսի 31-ին Համո Ջանիփոլայանի վրիժառու ձեռքով:

Ահա թուրք զնդապետ Օերիֆ բեյը՝ ռուս և թուրք սահմանապահների միջև կապեր ստեղծողը և խանի ու Ներուզի խմբերի ոչնչացմանը նպաստողը, զնդականար Կարսում՝ դաշնակցական ահաբեկիչներ Գարեգինի և Բյուսայի ձեռքով:

Ահա Բաքվի նահանգապետ իշխան Նակաշիճեն՝ Էջմիածնի կալվածքներն ու հարստությունները հաշվառող հանձնախմբի նախագահը և Բաքվի հայերի 1905 թ. փետրվարի ջարդերը հրահրողը, ոմբահարված Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) վրիժառու ձեռքով 1905 թ. մայիսի 11-ին:

¹ Լեոն, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 139:

Ահա Գուրիայի գյուղացիության և Նախիջևանի հայության դահիճ, թաթար զորավար Ալիխանով Ավարսկին՝ զնդականարված Ալեքսանդրապոլում Դրոյի և Մարտիրոս Չարուխչյանի ձեռքով, 1907 թ. ամռանը:

Ահա ռուսականապետ Սախարովը, հարկային տեսուչ Օչերբակովը, պրիստավ Օսունակիչը, պրիստավի օգնական Ֆյոդորովը, ժանդարմ Պողոշիվալովը, գաղտնի ոստիկան Խասինը, պաշտոնյաներ Բարդիևը և Կոպտանովը՝ սպանված Շուշիում, պրիստավի օգնական Սավանդին, ժանդարմների թարգման Գրոգորովը՝ սպանված Կարսում, գավառապետի օգնական Պավլովը և պրիստավ Նաշչանսկին՝ սպանված Ալեքսանդրապոլում, կազակ սպա Գևուտովը՝ սպանված Իգդիրում... Եվ սա ամենևին էլ ամբողջական պատկերը չէ այն ահաբեկչական պատերազմի, որ մղում էր Կովկասահայությունը ցարական բյուրոկրատիայի հայատնությանը և ցարական իշխանությանը դեմ: Նրանցից ոմանք՝ սարսափազնիվ վրիժառության թափից, գերադասում էին լքել իրենց պաշտոնավայրերը և փախչելով Ռուսաստան, խուսափել վրիժառուի զնդակից: Թեև պետք է խոստովանել, որ ամենքին չէր հաջողվում այդ կերպ փրկվել արդարացի պատժից: Եթե Էջմիածնի սինոդի դատախազ Կանչելին, որը ստոր և ստահող զեկուցագրերի հեղինակ էր և առաջիններից մեկն արժանի ահաբեկման, կարողացավ սարսափահար փախուստով փրկել իր կյանքը, ապա, օրինակ, Երևանի թոքամուկ պաշտոնյա Կենգերիինսկուն դա էլ չօգնեց, քանզի Նիկոլ Դումանի ուղարկած ահաբեկիչները նրան հետապնդեցին մինչև Բաթում, որտեղ էլ ի կատար ածվեց մահավճիռը:

Հսկայական էին հայ վրիժառության մասշտաբները Կովկասում, և ուժգին էր վրեժխնդրական հարվածների թափը: Դրանց շոնդալից արձագանքները հասնում էին Անդրկովկասի բոլոր անկյունները՝ ահ ու սարսափի մատնելով ցարական մեծ ու փոքր պաշտոնյաներին: Սակայն, այդ բոցարական մեծ ու փոքր պաշտոնյաներին մնում էր ինքնալորով հանդերձ, հայ վրիժառությունը մնում էր ինքնապաշտպանության շրջանակներում և ընդհանուր առմամբ իր առջև չէր դնում համապետական մասշտաբով գոյություն ունեցող կարգերը հեղափոխելու նպատակ: Միշտ է, հայ ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ամենաազդեցիկ կուսակցությունը՝ դաշնակցությունը, որի ուսերին էր հիմնականում ծանրացած հայ վրիժառության հոգը, 1904 թ. դեկտեմբերին մասնակցում է Ռուսաստանի հեղափոխական և ընդդիմադիր ուժերի՝ Փարիզում գումարված համաժողովին և համաձայնություն հայտնում իր մասնակցություն-

Ար բերել ցարական բռնապետության տապալման գործին¹, սակայն այդ հանձնառությունը փաստորեն մնում է թղթի վրա, քանի որ շուտով սկսված հայ-թաթարական ընդհանրումները կրկին գալիս են շեղելու հայության ուշադրությունը համառոտական խնդիրներից: Եվ եթե դեռ շարունակվում էին ահաբեկումները, ապա դրանք ուղղված չէին պարզապես ցարական պաշտոնյաների դեմ և նպատակ չէին հետապնդում խարխլել ցարիզի հիմքերը: Դրանք հայ-թաթարական ընդհանրումների ընթացքում հայաճալած գործունեությամբ աչքի ընկած պաշտոնյաների դեմ վրեժխնդրական ձեռնարկներ էին: Թեև հայ ահաբեկչությունը տեղ-տեղ կարծես փորձ էր անում դուրս գալ զուտ ինքնապաշտպանության շրջանակներից և ստանալ հարձակողական երանգ: Այդ մասին է վկայում 1905 թ. մայիսին Դաշնակցության կողմից Կովկասում հրապարակված Աշնակվոր հայտարարությունը: «Հ.Յ.Դ. սրանով յայտարարում է բոլոր ոստիկաններին, ստրամբիկներին, ոստիկանապետներին, զաւոտապետներին, ժանտարմաններին, - ասվում էր նրանում, - որ այսուհետև նրանցից իրաքանչիւրը անխնայ կերպով կոչնչացուի, եթե համարձակուի հայերի ձեռքից զենք խլել, խուզարկութիւն կատարել կամ բանտարկել այդ նպատակով: Թող նրանցից իրաքանչիւրը նախքան այդ տեսակ գործ սկսելը յիշէ Բագուի նահանգապետ Նակաշիցէին, Գանձակի փոխ-նահանգապետ Անդրէկին... և ուրիշ շատերին, որոնք Հ.Յ.Դ. վճռով մահուան պատժին են արժանացել»²:

Նման երևույթները, սակայն, էպիզոդիկ էին: Եվ երբ Անդրկովկասում հեղափոխական խլրտումները, բնականաբար առաջին հերթին հայկական շարժումները, թուլացնելու նկատառումով Նիկոլայ 2-րդը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ է համարում 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, դա անմիջապես իր ազդեցությունն է թողնում նաև Անդրկովկասում հայ ահաբեկչության վրա: Ավարտվում է այն ընդհանուր ահաբեկչական պատերազմը, որ մղում էր հայությունը ցարիզմի դեմ: Այդ փաստն արձանագրում է նաև Վորոնցով Դաշկովը ցարին ուղղած իր զեկուցագրում, շեշտելով, որ 1905 թ. օգոստոսի 1-ի որոշումից հետո «հայերի մասնակցութիւնն ահաբեկչական ակտերում նկատելիօրէն յանկարծակի պակասում է»³: Միշտ է, դրանից հետո էլ մի որոշ ժամանակ Անդրկովկասի այս կամ այն վայրում դեռևս իրեն զգացնել էր տալիս հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը, սակայն դա ավել-

յի շնոտ թելադրված էր հայ-թաթարական ընդհանրումների հետևանքով ստեղծված դաժան անհրաժեշտությամբ:

Ինչպիսի՞ք էին շուրջ 4 տարի տևած հայկական ահաբեկչության արդյունքներն Անդրկովկասում: Արդյո՞ք հայկական դիմադրության և մասնավորապես ահաբեկչության դերը իրոք շատ սահմանափակ էր, և նրանց չէր պարտական հայությունը, երբ կրկին ետ էր ստանում եկեղեցական կալվածներն ու դպրոցներ բացելու իրավունքը, այլ Թուսական հեղափոխության, ինչպես պնդում է Դ. Անանյանը, կամ էլ ճապոնական զենքի հաղթանակին, ինչու՞մ փորձում է համոզել Լեոն⁴: Իհարկե չենք ժխտում, որ թե՛ Մալոմիայի դեմ պատերազմում ցարիզմի պարտությունը, թե՛ Թուսական հեղափոխության սրընթաց ծավալումը իրոք թուլացրին ցարիզմի դիրքերը՝ նպաստելով նախորդ տարիներին ընդունված հակահայկական օրենքների չեղյալ հայտարարմանը: Սակայն միամտություն կլինեք կարծել, թե ցարիզմը կգնար այդ քայլին, եթե դրան չնախորդէին հայերի զանգվածային ելույթները և հատկապես ցարական բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչների դեմ մղվող ահաբեկչական պատերազմը: Չէ՞ որ ցարական շնորհը նպատակ էր հետապնդում չեզոքացնել հենց այդ գործունեները: Այսպիսով, ցարական 1905 թ. օգոստոսի 1-ի որոշումն առաջին հերթին և զխավորապես արդյունք էր դրան նախորդած շուրջ երկամյա այն համառ պայքարի, որ մղում էր կովկասահայությունը ցարիզմի դեմ և այդ պայքարում կարևոր էր հայ վրիժառության դերը:

Վերապահումով պետք է ընդունել նաև Լեոյի այն կարծիքը, որ հայ ահաբեկչությունը դրական արդյունքներ չունենալով, նաև նպատակահարմար չէր, քանի որ ավելի ուժեղացրեց ցարական բյուրոկրատիայի թշնամանքը հայության նկատմամբ, և նրանք հայության դեմ հրահրեցին կովկասյան թրքությունը՝ սանձազերծելով հայ-թաթարական ընդհանրումները: Իհարկե, հայ վրիժառության պատճառով ոռու պաշտոնյաների աչառու և թշնամական վերաբերմունքը հայ-թաթարական ընդհանրումների շրջանում ակնհայտ փաստ է, որը ստիպված խոստովանում է նաև Վորոնցով Դաշկովը: Սակայն հայ-թաթարական ընդհանրումները միայն դրանով բացատրելը ճիշտ չէ: Դրանց հիմքում ըն-

¹ Տե՛ս Առյուծ տեղում, էջ 139:

² Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 159-160:

³ Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 144:

⁴ Տե՛ս Դ. Անանյան, Աշվ. աշխ., էջ 213-214:

¹ Տե՛ս Գ. Լազեան, Հայաստան եւ հայ դատը, Երևան, 1991, էջ 131-133:

² «Դրօշակ», 1905, № 7:

³ Դ. Անանյան, Աշվ. աշխ., էջ 369:

կած էին տնտեսական, քաղաքական, կրոնական, մշակութային, ազգային-հոգեբանական բավականին լուրջ պատճառներ, որոնց վերլուծությունը, սակայն, դուրս է սույն հետազոտության շրջանակներից: Եթե անգամ լիովին ընդունենք Լեոյի փաստարկը, ապա դարձյալ դժվար չէ որոշել, թե իսկապես ինչն էր գերադասելի հայության համար՝ ստրկական համբերությամբ ազգային արժանապատվությունը ոտնահարող հարվածներ ստանալը և իշխանությունների «բարենհանությունը» ձեռք բերելը, թե ահաբեկիչ պետությանը ահաբեկմամբ պատասխանելը, թեկուզև դրա համար հարկ լինե՞ր կոպկասի թրքության դեմ պատերազմել: Հայությունը գնաց երկրորդ ճանապարհով և կարծում ենք նա այլընտրանք չուներ, եթե ցանկանում էր ինքնուրույն քաղաքական գործոն դառնալ Անդրկովկասում:

1903-1907 թվականների քաղաքական բուռն պայքարից կոպկասահայությունը, որին բոլորը սովոր էին տեսնել հնազանդ, ստրուկի վիճակում, ընդհանուր առմամբ դուրս եկավ շահած, գլուխը բարձր և ավելի ուժեղ: Այն դարձավ կոպկասի քաղաքական կյանքը որոշող գործոններից մեկը, որի հետ արդեն հարկադրված էին հաշվի նստել բոլորը: Եվ այդ գործում իսկապես անուրանալի էր հայ վրիժառության դերը:

ՀԱԿՈՐ Վ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻԲ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ – ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄԱՐՄԵԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տարագրված ժողովուրդների համար դարեր շարունակ հայրենիք վերադառնալու գաղափարը եղել է սոսկ գաղափար, ազգային բաղձանք և չի դարձել միջազգային-իրավական նորմ: Այժմ էլ չկան վերադարձի իրավունքը միջազգայնորեն հաստատող հատուկ կոնվենցիաներ և այլ փաստաթղթեր: Այսօր հայրենիք վերադառնալու իրավունքը իբրև միջազգային-իրավական նորմ հանդիպում է զանազան կոնվենցիաներում և արձանագրություններում, ավելի կոնկրետ դեպքերի համար՝ երկկողմ և բազմակողմ պայմանագրերում, առանձին դրույթների կամ հոդվածների ձևով շարադրված է մարդու իրավունքներին և հիմնական ազատություններին վերաբերող համընդհանուր նշանակության միջազգային փաստաթղթերում:

Բնականաբար, երբ հայրենագրկությունը հետևանք է ցեղասպանության ու բռնագաղթի, ինչպես հայերի պարագայում, զանգվածային վերադարձը հայրենիք կարող է լինել ոչ միայն ազգային դատի արմատական լուծման արգասիք, ինչպես դա տեղի ունեցավ հրեաների պարագայում, այլև ինքնուրույն քննարկման և կարգավորման արդյունք, օրակարգից չհանելով ազգային դատը (օրինակ՝ Հայ Դատը) ամբողջությամբ վերցրած:

Բանն այն է, որ հայրենիք վերադառնալու խնդիրը կարող է լուծվել կապված այս կամ այն պետության մեջ կատարված միջազգային ոճրի համար նրա պատասխանատվության հետ, եթե նույնիսկ տեղի են ունեցել քաղաքական լուրջ փոփոխություններ այդ պետության կյանքում՝ ընդհուպ մինչև նոր կարգերի հաստատումը: Նման դեպքերում միջազգային ոճրի, մասնավորապես ցեղասպանության (զենոցիդ) հետևանքների՝ բռնի տեղահանության (դե-

րում միջազգային ոճրի, մասնավորապես ցեղասպանության (գեոնոցիդ) հետևանքների՝ բռնի տեղահանության (դեպորտացիա), հայրենագրկման (ապոլիդիզմ, ապատրիդիզմ), փախստականների պորթլեմների վերացման պահանջը բխում է միջազգային-իրավական համապատասխան սկզբունքներից ու նորմերից և կարող է կարգավորվել մինչև խնդրի ամբողջական ու արմատական լուծումը:

Եթե տարագրված ժողովրդի ազգային դատն ստանա արմատական լուծում, ինչպես հրեաների պարագայում, ապա հայրենիք վերադառնալու և ազգային պետականությունը վերածնելու խնդիրները կլուծվեն՝ միաժամանակ և առանց ինքնորոշման ակտի անհրաժեշտության: Հակառակ դեպքում, եթե հայրենիք վերադառնալու իրավունքը ճանաչվում է առանց ազգային-պատմական տարածքում սեփական պետականություն ունենալու իրավունքի, ապա դա ապացուցում է, թե վերադարձի իրավունքի ճանաչումը դեռևս չի նշանակում ճանաչել տարագրված ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը: Մինչդեռ հայրենիք վերադառնալու իրավունքի մերժումը հավասարազոր է ինքնորոշման իրավունքը մերժելուն առհասարակ: Այդ դեպքում, ինչպես իրավամբ նկատում է Յ. Բարսեղովը, կոշշափվեն ճակ պետության և անձի հարաբերությունները, քանզի չի կարող խոսք լինել մարդու իրավունքների ու ազատությունների մասին, եթե չի ճանաչվում նրա կոլեկտիվ իրավունքը, ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը, և, ընդհակառակը, անկարելի է իրականացնել ինքնորոշման իրավունքը, եթե խախտվում են մարդու իրավունքները:

Այդ փոխադարձ կապը և փոխադարձ պայմանավորվածությունը մատնանշում է, մասնավորապես ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1952 թ., դեկտեմբերի 16-ի 637 (ՄՈ) քանաձևը, որի մեջ նշվում է, որ «ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը նախապայման է հանդիսանում փարդու բոլոր հիմնական իրավունքներից օգտվելու համար»:

Բայց Արևմտյան մեծապետական դեմոկրատիզմով տառապող կառավարություններին չի հետաքրքրում վերոհիշյալ փոխադարձ կապը և պայմանավորվածությունը: Նրանց համար շատ ավելի կարևոր է ՆԱՏՈ-ական դաշնակցային կապը Թուրքիայի հետ: Կասկածից դուրս է, որ եթե ԵԱՀԽ-ն փորձեր ճանաչել բռնագաղթված ժողովուրդ-

ների հայրենիք վերադառնալու իրավունքը, ապա կհանդիպեր Թուրքիայի կատաղի դիմադրությանը: Սակայն նման փորձ չի արվել ո՛չ Հելսինկիում, ո՛չ Մադրիդում և ո՛չ էլ Վիեննայում ու Փարիզում: Մինչդեռ բռնագաղթվածների պարագան, անկախ հայրենի խնդրից՝ պետք է լինի մարդու իրավունքների պաշտպանների հավակնություն ունեցող պետությունների և նրանց միջկառավարական կազմակերպությունների՝ ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԽ-ի մտահոգության առաջնահերթ առարկան՝ իբրև առանձնահատուկ կարևորության խնդիր: Ըստ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Բուտրոս-Ղալիի՝ ընչազրկության, հիվանդությունների, սովի, հալածանքների, հուսահատության և զինված կոնֆլիկտների հետևանքով աշխարհում կան 17 միլիոն փախստականներ և 20 միլիոն տեղահանվածներ:¹ Մեր համոզմամբ այս թվերը չեն ընդգրկում սփյուռքահայությանը, թեև Բուտրոս Բուտրոս-Ղալին քաջատեղյակ է հայ ժողովրդի ողբերգությանը: Եվ չի կարելի այդ խնդրի դիտարկել մարդու, բայց ոչ ժողովուրդների իրավունքների տեսանկյունից, քանզի «մարդու իրավունքների, անձի արժանապատվության նկատմամբ հարգանքի զարգացումը կապված է ժողովուրդների իրավունքների նկատմամբ հարգանքի զարգացման հետ»:

Միջազգային իրավունքը չի կարող բռնագաղթի ենթարկվածներին և փախստականներին չտարբերակել մնացած տարախիւրդներից: Այդ տարբերակումն ինքնին անհրաժեշտ է թեկուզ այն պատճառով, որ բռնագաղթն ու փախստականությունն ուղեկցում են ծանրագույն միջազգային ոճրին՝ ցեղասպանությանը, թեև «Ցեղասպանության հանցանքը կանխարգելելու և այդ հանցանքի համար պատժելու մասին կոնվենցիայում» բռնագաղթն ու ցեղասպանությունը ուղղակիորեն չեն հիշատակվում որպես ցեղասպանության գործողություն և կամ էլ նման գործողությունների հետևանք: Բայց դրանք կարող են ընկնել կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածի երրորդ կետի տակ, որտեղ իբրև ցեղասպանության գործողություն նշվում է. «Որևէ խմբի համար կանխատեսված կերպով կենսական այնպիսի պայմանների ստեղծելը, որոնց նպատակն է այդ խմբի լիովին կամ մասնակի ոչնչացումը»:

Սակայն գլխավորն այն է, որ, ինչպես գրում էր ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում՝ Մորգենթաուն, թուրքերի հիմ-

¹ Ю.Г. Барсегов, «Право на самоопределение - основа демократического решения межнациональных проблем.» К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, стр.28.

¹ Տես Բուտրոս Բուտրոս-Ղալի, «Օրակարգ խաղաղության համար», Երևան, 1993թ., էջ 6:

² Курс международного права. Том 2, Москва, 1980г., стр.150.

նախնորքը ուրիշ ժողովուրդների հայրենիքներին տիրա-
նայն էր, որպեսզի քոչվոր նվաճողն իրեն մեկընդմիջ տ հան-
գիստ զգար այդ ժողովուրդների՝ իրենց հայրենիքները
վերստանալու պահանջի դեպքում: «Աբդուլ-Համիդը,- գրում
է Մորգենթաուն,- տեսնում էր հայկական խնդրի լուծման
միակ ուղին հայերից ազատվելու մեջ: 2 միլիոն մարդկանց
ֆիզիկական բնաջնջումը կազմակերպված և ուղղորդված
պետության կողմից, նա պատկերացնում էր իբրև միակ հու-
սայի ուղին՝ կանխարգելելու թուրքական կայսրության ան-
կումը»: Իսկ հետո կարելի է ոչնչացնել բոլոր հույներին, ա-
սորիներին և մյուս քրիստոնյաներին, «նրանց տներում բնա-
կեցնել մահմեդական ընտանիքներ և այն ժամանակ
վստահ լինել, որ այդ հողերը կմնան թուրքական»¹:

Բնական է, բոլորին ոչնչացնել անկարելի է, և ողջ մնա-
ցածները տարագրվում են, դառնում հայրենագուրկ: Բայց
նրանց և նրանց սերունդների համար հայրենիք վերադառ-
նալու գաղափարը դառնում է համազգային մտածելակեր-
պի առանցքը:

Մի առիթով ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Ռոնալդ Ռեյ-
գանը նկատել է, որ ամերիկյան ազգը եկվորների (իմիգ-
րանտների) ազգ է, նկատի ունենալով Իռլանդիայից, Օտո-
լանդիայից, Սկանդինավյան երկրներից, Գերմանիայից, Ի-
տալիայից, Հունաստանից և Եվրոպայի այլ երկրներից, Լա-
տինական Ամերիկայից և Ասիայից ներգաղթածներին, ո-
րոնք ԱՄՆ են եկել երջանկություն, առնվազն տանելի
կյանք գտնելու ակնկալությամբ, և քաղաքական վտարան-
դիներին, որոնք Ամերիկայի հեռավոր ափերն են հասել ի-
րենց երկրներում հաստատված վարչակարգերի հետ ան-
համաձայնության և հետապնդումների հետևանքով: 1982 թ.
հունիսի 8-ին անգլիական պառլամենտում Ռեյգանը խոսեց
միլիոնավոր փախստականների վախին, որոնք փախչում
էին կոմունիստական աշխարհից: Բայց Ռեյգանը, որը 2
ժամանակամիջոց եղել է Կալիֆոռնիայի նահանգապետ և
քաջատեղյակ է Հայ Դատին (նա նույնիսկ ելույթ է ունեցել
Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ Մոնթեբելոյում),
լավ գիտե, որ ներկայումս ԱՄՆ-ում ապրող հայերի հիմնա-
կան զանգվածը չի պատկանում իմիգրանտների ոչ մեկ և ոչ
էլ մյուս խմբին: ԱՄՆ-ի հայ գաղութը հիմնականում կազ-
մում են օսմանյան կայսրությունից բռնագաղթվածները և
նրանց սերունդները (արդեն՝ երրորդ սերունդը), որոնք

պատկանում են տարագիրների այն տեսակին, որը պետք է
տարբերակվի բոլորից, քանզի նրա համար հայրենիք վե-
րադառնալու գաղափարն ունի միանգամայն այլ իմաստ ու
նշանակություն: Մեզ թվում է, թե կա ուղղակի կապ ԱՄՆ-ի
կառավարողների և բռնագաղթվածների հայրենիք վերա-
դառնալու իրավունքը մոռացության տալու մեջ: Քրիստո-
ֆեր Ուոքերը մատնանշում է, որ ԱՄՆ-ի պետական դե-
պարտամենտի 1982 թ. բյուլետենում հայերի ցեղասպա-
նության վերաբերյալ խոսակցությունները համարվում են
«չհիմնավորված»:

Ժխտելով ցեղասպանության փաստը՝ ուրանում են այն
զարհուրելի ճշմարտությունը, որ թուրքական իշխանու-
թյունները հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը և նրանց ար-
տաքսումն իրենց ազգային պատմական բնօրրանից դիտել
են իբրև Հայ Դատին մեկընդմիջ տ վերջ տալու ամենաար-
մատական միջոցը: Թալաթ փաշային սպանող Ս. Թեհ-
լերյանին արդարացնելու պատճառներին նվիրված հոդվա-
ծում Հայաստան-Ամերիկա ընկերության նախագահ Ջորջ
Մոնթգոմերին «Նյու-Յորք Թայմս» թերթի ամսական հան-
դեսի՝ «Բարընթ Հիսթորի» 1921 թ. հուլիսյան համարում
գրում էր, որ փաստաթղթերը մեկընդմիջ տ հաստատել են,
որ թուրքական իշխանությունների նպատակը հայերին տա-
րագրելը չի եղել, այլ բնաջնջելը: Հայերին իրենց բնօրրա-
նից արտաքսելու քաղաքականություն են որդեգրել Ադրե-
քանի ղեկավարները՝ կոմունիստներից մինչև ազգայնա-
կանները և ազատամտական ժողովրդավարները: Դեռևս
1990 թ. սկզբին լեհ լրագրող Ռիշարդ Կապուսցինսկին Լեո-
նային Ղարաբաղ այցից հետո «Ռեյ Պոսպոլիտա» պարբե-
րականում տպագրված հարցազրույցում, որը թարգմանա-
բար արտատպել է «Եվրոպա + Ամերիկա» հանդեսը, նկա-
տել է «Ադրեքանի իշխանությունները ակտիվ քաղաքա-
կանություն են վարում, որն ուղղված է Ղարաբաղի բնակ-
չության կառուցվածքի փոփոխությանը: Զանգվածային չա-
փերով ծավալվում է ադրեքանական շինարարությունը,
Ղարաբաղում վերաբնակեցնում են ադրեքանցիների ... Ի-
րականացվում է կատարված փաստի քաղաքականու-
թյուն»:

Պիեռ Վեյուրիզը նույնպես Լեոնային Ղարաբաղից վե-
րադառնալուց հետո հաստատեց այդ իրողությունը, շեշտե-
լով, որ Ադրեքանի կիրառած միջոցառումները կոչված են

¹ Информационно-ежемесячный бюллетень «Объектив». Агент-
ство «София-пресс», № 3, июль 1988, стр. 15.

² Նույն տեղում, էջ 16:

³ Tallbott Srobc. «The Russians and Reagan», New-York. 1984, pg. 95.

¹ «The Armenian Genocide. (1915-1922)», Berkeley, California, 1985, pg.
348.

² «Европа+Америка». № 1, стр. 37.

Դժբախտաբար թուրքերի դիրքորոշումը պաշտպանություն է գտնում Արևմուտքի որոշակի պետական և զինական շրջաններում: 1987 թ. մամակների փոխանակությունը Հայ բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ Ալեք Մանուկյանի և ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ջորջ Շուլցի միջև ցույց տվեց, որ պաշտոնական Ամերիկյան մեկնաբանում է ցեղասպանության փաստը, ըստ էության, թուրքական դիրքերից, պնդելով, որ տեղի են ունեցել պատերազմների ժամանակ անխուսափելի միջհամայնքային ընդհարումներ, որոնց ժամանակ հավասարապես տուժել են թե հայերը, թե թուրքերը և թե քրդերը: Ինչ վերաբերում է գիտական աշխարհին, ապա այստեղ հատկապես բնութագրող է հետևյալ փաստը. ամերիկյան վաթսուհինը ակադեմիականներ, որոնք թուրքական, Օսմանյան և Միջին Արևելքի պատմության մասնագետներ են, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատին 1985 թ. հղած մամակում գրում էին, թե իրենք վերապահումներ ունեն 1915-1923 թթ. պատահածը ցեղասպանություն բառով որակելու առթիվ:

Անգլիայում Ք. Ուոքերի «Մոսկվան կույր աչքով է մայրում անարդարությանը» հոդվածի առթիվ («Թայմս», 23 հունվարի 1990 թ.) Քենթրիջի համալսարանի Միջհնարելիան հետազոտությունների կենտրոնի մասնագետ Մեթին Քունթը՝ իր զարմանքը հայտնելով այն առթիվ, որ Ուոքերը տեսնում է սերտ կապ դարաբաղյան կոնֆլիկտի և Հայ Դատի միջև, զարմանալի ու անհեթեթ է համարում, որ Ուոքերը փնտրում է տարածքային փոխհատուցում թուրքիայից՝ ցեղասպանության և դրա հետևանքների համար, երբ, ըստ Քունթի, ցեղասպանության գործընթացում «ցավալիորեն հարյուր հազարավոր հայեր են զոհվել, բայց և շատ թուրքեր մեռել են հիվանդություններից և սովից»:

Իրապես թուրքիայի մարդկային կորուստները համեմատաբար մեծ են եղել 1-ին համաշխարհային պատերազմում: Թուրքիան կորցրեց պատերազմում 804 հազար զինվոր և սպա՝ սպանված և մահացած, որը նրա բնակչության ընդհանուր թվի (21.7 միլիոն) 3.7%-ն էր կազմում: Այդ տեսակետից պատերազմում մասնակցած պետությունների թվում նա երրորդն էր, թեև զոհերի բացարձակ քանակությամբ՝ հինգերորդը: Նա երկրորդ տեղում էր նաև 15-49 տարեկան տարիք ունեցող զոհերի թվով:

Սակայն, նախ, երիտթուրքերի իրականացրած հայերի ցեղասպանության զոհերի թիվը 2 անգամ ավելի է, իսկ այնուհետև, եթե հայերը որևէ առնչություն ունեն առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի զոհերի հետ, ապա միայն այնպես, ինչպես բացատրեց Քրիստոֆեր Ուոքերը 1990 թ. հունիսի 5-ին Եվրապալամենտում ունեցած ելույթում: Թուրք զինվորները սովամահ եղան 1916-1917 թթ. ձմռանը Անատոլիայում, այն պատճառով, որ թուրքական կառավարությունը արտրել էր հայերի մեծ մասին և այլևս չկար այն բնակչությունը, որը պետք է հաց անեցներ բանակը կերակրելու համար: Ավելին, քաղաքացիական բնակչության մեջ գյուղերում մեծ թվով զոհեր եղան ընդհանուր համաճարակի հետևանքով, քանզի հայկական կոտորածների զոհերի դիակները մնացել էին անթաղ: Ուոքերը հայտարարեց, որ այս իրողությունը վկայել է Ավստրիայի այն ժամանակվա զինվորական կցորդը թուրքիայում՝ Յոզեֆ Պոմիանկովսկին, 1928 թ. հրատարակված հուշագրությունների 165-րդ էջում: Ինչ վերաբերում է 15-49 տարեկան զոհերի թվին, ապա հայերի համար դա բնութագրվում էր պատերազմի սկզբում Արևմտա-Հայաստանի գրեթե ողջ հայ արական բնակչության բնաջնջմամբ՝ բանակ զորակոչելու միջոցով:

Ինչպես գրում է Հ.Գ. Ինճիկյանը, «սեֆերերիքի» (զորահավաքի) օրենքով բանակ պետք է կանչվեին 20-45 տարեկան տղամարդիկ: Սակայն տառնում էին ֆիզիկապես առողջ և արտաբնապես կարող մարդկանց՝ նրանց ստորաբաժանումները խառնելով թուրքական ռազմական միավորներին: Լեփսիուսը, հենվելով թուրքիայի պատերազմական նախարարի վկայության վրա, ասում է, որ հայերը քաջությամբ կռվել են բոլոր ռազմաճակատներում, սակայն հետո զինաթափվել են և օգտագործվել բանակում իբրև բեռնակիրներ և ճանապարհաշինության բանվորներ: Ամիսներ հետո ոչնչացվել են իրենց մահմեդական «ընկերների» կողմից: Չոհերի ընդհանուր թիվը հասավ 300 հազարի:² Հայ բնակչությունը զրկվեց իր առավել կենսունակ, աշխատունակ և ռազմունակ մասից: Մնում է ավելացնել, որ դրանով երիտթուրքերը իրականացրին մանկածնության կանխարգելումը հայերի ազգային խմբում, որը ցեղասպանության

¹ Հայերի ցեղասպանության հարցում ԱՄՆ-ի դիրքորոշման մասին մանրամասն տե՛ս «Այս է ճշմարտությունը» հոդվածը, «Մովետական Հայաստան», № 6, 1988թ.:

² «Times», January 31, 1990.

¹ С. М. Урланис. «Войны и народонаселение Европы». Историко-статистические исследования. Москва, 1960, стр. 392-393.

² Տե՛ս Հ. Գ. Ինճիկյան, «Օսմանյան կայսրության անկումը», Երևան, 1984, էջ 300:

վերաբերյալ 1948թ. հայտնի կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի 4-րդ կետով ճանաչված է իբրև ցեղասպանության գործողություն, թեև գորակոչված հայերի սպանությունը միաժամանակ ընկնում է նաև հոդվածի 1-ին կետի տակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքերի մարդկային կորուստների համար հայերին մեղադրելը նպատակ ունի հայությանը ներկայացնել իբրև թուրքիայի ազգային անվտանգությանը սպառնող տարր, որը թուրքիայի կառավարությանը իրավունք կտա հրաժարվել ետ ընդունելու բռնագաղթված հայերին և նրանց սերունդներին: 1951թ. կոնվենցիայի 33-րդ հոդվածը, որը վերաբերում է փախստականներին արտաքսելուն կամ դեպի այն երկրի սահմանը վերադարձնելն արգելելուն, որտեղ նրանց կյանքին վտանգ է սպառնում, հաստատում է, որ այդ արգելքը չի կիրառվում փախստականների նկատմամբ, որոնք հարգելի պատճառներով դիտվում են իբրև սպառնալիք երկրի անվտանգությանը: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է այն երկրին, որտեղ փախստականները ապաստան են գտել: Սակայն, նույն պատրվակով փախստականներին կարող է հրաժարվել ընդունել նաև նրանց նախկին սովորական բնակության երկիրը, ինչպես վարվեց թուրքիայի ներկայացուցիչ Իսմեթ փաշան 1923թ. Լոզանի խորհրդածողություն: Բռնագաղթած հայերի զանգվածային վերադարձի դեմ անհաճանք դիրք գրավելով՝ նրա գլխավորած պատվիրակությունը հայտարարեց. «Թուրքական կառավարությունը, ինչպես և յուրաքանչյուր կառավարություն, պահպանում է անկարգություններ սերմանողների, հեղափոխականների, մահափորձ կատարողների և, ընդհանրապես, վատագույն տարրերի դեմ անվտանգության միջոցներ ձեռք առնելու իրավունք»:¹ Նույն խորհրդածողովի ռազմատարածքային հանձնաժողովի 1923թ. հունիսի 4-ի նիստում Իսմեթ Ինենյուն հայտարարեց, որ «թուրքական կառավարությունը հնարավոր չի համարում իր վրա վերցնել պարտավորություններ, որոնք կսահմանափակեն նրա գործողությունների ազատությունը իր տարածքի անվտանգությունն ապահովելու հարցում»:

Իսմեթ Ինենյուն կատարում էր Քեմալ Աթաթուրքի կամքը, որն իր առջև խնդիր էր դրել կատարյալ վախճանի

հասցնել ցեղասպանությունն ու բռնագաղթը, թուրքիան դատարկել ոչ թուրքերից: Նրան շնորհեցին «Ղազի» տիտղոսը, որը նշանակում է. «քրիստոնյաներին կործանող»:² Դա մահմեդականին մատուցվող ամենամեծ պատիվն էր: Աթաթուրքի եվրոպական կենսագիրները, գրեթե առանց բացառության, չեն մոռանում հիշել նրա հայտարարությունը Իսմիրի հայկական և հունական թաղամասերը հրդեհելու մասին: Իր նստավայրի պատշգամբից դիտելով հրդեհը՝ Աթաթուրքը, ինչպես հաստատում է Հարոլդ Արմսթրոնգը, ասել է. «Դա նշան է այն բանի, որ թուրքիան թուրքերի համար է»:³ Աթաթուրքի մեկ այլ կենսագիր Ուիլֆրեդ Թ.Ֆ. Ջալը գտնում է, որ թուրք ժողովրդի կամքն էր «արտահայտվում առաջնորդի միջոցով, որը միաժամանակ թե՛ բռնակալ էր և թե՛ ժողովրդավար»:⁴ Բայց «ամենաժողովրդավար» թուրքի ժողովրդավարությունը իսպառ չքանում է, երբ գործը հասնում է թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների հարցին:

Արդարությունը պահանջում է, որ բռնագաղթածները փոխհատուցում ստանան իրենց կրած տառապանքների, նյութական և բարոյական կորուստների դիմաց: Առաջին հերթին նրանց պետք է վերադարձվեն նրանցից խլված հողը և ունեցվածքը: Սակայն ժամանակակից միջազգային իրավունքն այդ տեսակետից շատ է թերի: Մինչև իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կպնխարգել և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի»⁵ 19 հոդվածներից և ոչ մեկում ոչինչ չի ասված փոխհատուցման իրավունքի վերաբերյալ, թեև ցեղասպանությունը գրեթե միշտ ուղեկցվել է զանգվածային սպանություններով, թալանով, ունեցվածքի բռնագրավումով և քստորով: Այս փաստը չի կարող տարակուսանք չհարուցել, քանզի ֆաշիզմի հրեշավոր հանցագործությունների թարմ տպավորությունների ներքո ընդունված այդ կոնվենցիան, հանցագործություններ, որոնք «հասցրեցին բնակչության ամբողջ խմբերի զանգվածային ոչնչացման բացառապես իրենց ռասայական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական պատկանելիության պատճառով...»⁶ կարելի է բնութագրել իբրև հետպատերազմյան

¹ Управление Верховного Комиссара по делам беженцев и текст конвенции 1951г. о статусе беженцев. ООН-1968, стр. 25.

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.): Երևան, 1972թ., էջ 758: (Ալունեստև՝ Հայաստանը... փաստաթղթերում):

³ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 760:

¹ H.C. Armstrong. «Grey Wolf», London, 1937, pg. 158.

² Նույն տեղում, էջ 174:

³ Wilfred T.F. Castle. «Great Turk», London, 1942, pg. 118.

⁴ Տե՛ս «Պալմանագիր ցեղասպանության հանցանքը կանխելու և այդ հանցանքի համար պատժելու մասին», «Ասպարեզ», 21 ապրիլի 1990թ.:

⁵ ООН и актуальные международные проблемы. (К 20-летию ООН). Москва, 1965, стр. 308.

շրջանում կնքված սոցիալական բնագավառի ամենամակերասնաբար կոնվենցիաներից մեկը: Մասնավորապես անտեսված է ցեղասպանության հետևանքով բռնագաղթի ենթարկվածների ու փախստականների և նրանց սերունդների հայրենիք վերադառնալու իրավունքը: Ընդ որում, փոխհատուցման, հատկապես, հայրենիք վերադառնալու իրավունքը, պետք է ճանաչվի անկախ վաղեմությունից, քանի որ միջազգային հանցագործությունը պատժելի է անկախ վաղեմությունից: 1968թ. նոյեմբերի 26-ին «Ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետի անկիրառելիության մասին կոնվենցիան» իր 1-ին իսկ հոդվածում մարդկության դեմ հանցագործություններ է որակում, անկախ կատարման ժամանակից, «զինված հարձակման կամ օկուպացիայի հետևանքով արտաքսումը և անմարդկային գործողությունները, որոնք հանդիսանում են ապարտեիդի քաղաքականության հետևանք, ինչպես նաև ցեղասպանության հանցագործությունը, որը բնութագրվում է ճեղասպանության հանցանքը կանխելու և այդ հանցանքի համար պատժելու մասին 1948 թ. կոնվենցիայում, եթե նույնիսկ այդ գործողությունները չեն խախտում այն երկրի ներքին օրենսդրությունը, որտեղ կատարվել են»:

Բայց ցեղասպանության վերաբերյալ կոնվենցիայի երրորդ հոդվածում թվարկված են սոսկ պատժի ենթակա հետևյալ արարքները. «ա/ գենոցիդը», բ/ գենոցիդ կատարելու նպատակով դավադրությունը, գ/ ուղղակի և հրապարակորեն զոգոելը գենոցիդ կատարելու համար, դ/գենոցիդ կատարելու փորձը, «ե/ գենոցիդին հանցակից լինելը»¹: Սակայն ոչ մի խոսք ցեղասպանության հետևանքների դիմաց փոխհատուցելու մասին: Ավելին, մինչև իսկ 1987 թ. հունիսի 18-ին, Ստրասբուրգում, Եվրասպառլամենտի ընդունած Հայկական բանաձևը (10. Հայկական հարց, փաստաթուղթ №:A2-33/87, բանաձև Հայկական հարցի քաղաքական լուծման վերաբերյալ) երկրորդ կետում հավաստելով, «թե 1915-1917 թթ. տեղի ունեցած ողբերգական դրվագները Օսմանյան կայսրության տարածքի վրա ապրող հայերի կապակցությամբ հանդիսանում է ցեղասպանություն» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի ընդունած համաձայնության (Կոնվենցիայի - Հ.Հ.) հիման վրա (ցեղասպանության ոճրի կանխարգելման և պատժման), ըն-

դումում է սակայն, թե այսօրվա Թուրքիան չի կարող պատասխանատու նկատվել Օսմանյան կայսրության հայերի ողբերգության և շեշտում է, թե պատմական դեպքը որպես ցեղասպանություն ճանաչելը ո՛չ քաղաքական, ո՛չ իրավական և ո՛չ էլ նյութական պահանջներ է առաջադրում Թուրքիային:

Այսպիսով, ուղղակի մերժվում է փոխհատուցումը: Ավելին, «այսօրվա Թուրքիան» ձերբազատվում է պատասխանատվությունից: Նրանից միայն պահանջվում է ճանաչել ցեղասպանության փաստը և քաղաքական երկխոսություն սկսել հայերի հետ (3-րդ կետ), հաջորդ կետում շեշտելով, որ մերժումը «երիտթուրքերի» օրոք հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանության, Հունաստանի հետ ունեցած իր տարակարծությունների մեջ միջազգային օրենքի կիրարկումի նկատմամբ իր միջամտությունը, Կիպրոսում գրավման ուժերի գոյության դրժումը, ինչպես նաև իրավ պատկանելության դեմոկրատիայի, անհատական և հավաքական ազատությունների - մանավանդ կրոնական ազատության - պակասը այդ երկրում անշրջանցելի արգելքներ են հանդիսանում Թուրքիան Հասարակապետության (Եվրոպական տնտեսական միավորման - Հ.Հ.) մեջ ընդունելու կարելիության համար»²: Բանաձևը Թուրքիային կոչ է անում արդարամիտ վարվել իր տարածքում ապրող «հայ փոքրամասնության հետ, ինչ վերաբերում է նրանց ինքնությանը, լեզվին, կրոնին, մշակույթին ու դպրոցական դրությանը և շեշտակիորեն խնդրում է գուրգուրալ Թուրքիայի մեջ գտնվող հայկական կրոնական ճարտարապետական ժառանգության վրա» և այլն:³ Թուրքիային կոչ է արվում նաև հարգել ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների պաշտպանության վերաբերյալ հոդվածները, համաձայն 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի 37-րդ և 45-րդ հոդվածների, այսինքն՝ այն պայմանագրի, որը փորձեց մեկընդմիջտ փակել Հայ Դատը և ի վերջո մերժեց հայերի հայրենիք վերադառնալու իրավունքը, մինչև իսկ Թուրքիայում «հայկական օջախ» ունենալու ձևով:

Բանաձևից կարելի է ստանալ այն տպավորությունը, թե այն ընդունողների պատկերացմամբ ցեղասպանության ժամանակ հայերի բռնագաղթ չի եղել և հայերն այսօր էլ ապրում են Թուրքիայում իբրև ազգային փոքրամասնություն և խնդիրը սոսկ նրանց մարդկային երաշխավորված ի-

¹ Международная защита прав и свобод человека. стр.635.

² «Ապարեզ», 21 ապրիլի 1990թ.:

¹ «Պայքար» շաբաթաթերթ, 18 հուլիսի 1987:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

րավունքների ապահովումն է: Շատ բարձր գնահատելով Եվրապայականության Հայկական բանաձևը՝ այնուհանդերձ, չենք կարող չնշել, որ մեզ պետք է ցեղասպանության փաստի այնպիսի ճանաչում, որը նաև ճանաչում է դրա հետևանքների դիմաց փոխհատուցում՝ վերապրածներին և նրանց սերունդներին, ամենից առաջ գոնե նրանց՝ իրենց հայրենիքը վերադառնալու իրավունքը: Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության կանխարգելման վերաբերյալ կոնվենցիային, ապա տեղահանված ժողովրդին փոխհատուցում տալու հարցում նրա լուրջությունը, թերևս, կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ փաստաթղթի նախագիծը կազմել էր լեհական հրեա, իրավագիտության ամերիկյան պրոֆեսոր Ռաֆայել Լեմկինը, որն առաջինն է շրջանառության մեջ դրել «գեոցիդ» հասկացությունը 30-ական թթ. կեսերին: Այդ պատճառով կոնվենցիայի վրա դրոշմվել է հրեական կնիքը: Բնականաբար, 6 միլիոն հրեաների ոչնչացումը հիտլերյան Գերմանիայում ու նրա բռնազավթած երկրներում, ինչպես նաև հիտլերականների ցեղասպան գործողությունները սլավոնների, գնչուների և այլ ժողովուրդների նկատմամբ կապված չէին տարածքային հարցերի և հայրենադարձության հետ, ինչպես հայերի պարագայում: Իսկ կոնվենցիան ընդունվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ Նյուրնբերգյան դատավարության տպավորության ներքո: Այն ժամանակ հիտլերականների կողմից տարագրվածները արդեն վերադարձել էին իրենց նախկին բնակության վայրերը: Ինչ վերաբերում է նյութական փոխհատուցմանը, ապա Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետությունն ընդունեց հրեաների ցեղասպանության փաստը՝ զղջումով ու ափսոսանքով և վճարեց հրեաներին դրա դիմաց:

Վերադառնալով հայերի ցեղասպանության հարցին՝ ցանկանում ենք ընդգծել, որ թուրքական մենթալիտետը ոչ մի կերպ հակված չէ այն ճանաչելու, իսկ առանձին «ազատամիտ» և «արդարամիտ» թուրք մտածողները, եթե, մինչև իսկ վերապահումներով, ընդունում են հայերի ցեղասպանության փաստը, ապա միայն առանց տարածքային և նյութական փոխհատուցման պայմանի, պահպանելով քար լուրջություն հայերի Արևմտյան Հայաստան վերադառնալու խնդրի առթիվ: Այսպես, ամերիկացի Ռոբերտ Քալինը, Վիրջինիայի համալսարանի հոգեբանության պրոֆեսոր, ազգությանը թուրք (կիպրոսցի) Վամիկ Վոլկանի՝ ազգամիջյան ատելությունը հոգեբանական թերապիայի միջոցով բուժելու տեսությանը նվիրված հոդվածում գրում է, որ թուրք հոգեբանը հակադրվում է Զիգմունդ Ֆրեյդի տեսակետին, որը վերջինս արտահայտել է Ալբերտ Էյնշտեյնից

1932 թ. ստացած նամակի պատասխանում: Նկատի ունենալով ատոմային զենքի ստեղծման իրական հեռանկարը՝ մեծ ֆիզիկոսը և մարդասերը հարցրել է Ֆրեյդին՝ հնարավո՞ր է մարդու հոգեբանական զգացումը կառավարել այնպես, որ վերանա ատելության և կործանելու պսիխոզը: Եվ Ֆրեյդը պատասխանել է՝ «ամենևին», քանզի նրա կարծիքով մարդը սպանում է ներքին ագրեսիվ բնագոյով, որը երբեք չի անհետանում: Մարդկային բնության նկատմամբ իր հոռետեսական տեսակետի պատճառով, գրում է Ռ. Քալինը, Ֆրեյդը բացառում էր անհատների նկատմամբ կիրառվող հոգեբանական թերապիայի փոխադրումը միջազգային և էթնիկական հարաբերությունների բնագավառը և գրում էր Էյնշտեյնին, որ խաղաղության պահպանումը, պատերազմների և էթնիկական բռնությունների կանխումը քաղաքագետների, դիվանագետների և Ազգերի Լիգայի գործն է:

Ահա, հակադրվելով այս տեսակետին՝ Վամիկ Վոլկանը գտնում է, որ ողբերգություն ապրած ազգերը, ինչպես և անհատները կարող են ձեռքազատվել էթնիկական ատելությունից, եթե ավարտեն սգո գործընթացը: Իսկ դա պահանջում է, որ հարևանները, մասնավորապես նա, ով վնաս է պատճառել մյուսին, իմանան, թե ինչ է տեղի ունեցել և զղջան դրա համար: Զղջման վկայությունը, նրա կարծիքով, կարող է լինել հուշարձանների կառուցումը, որոնք ծառայում են իբրև ազգային վշտի անյունասափոր, ինչպես Վիետնամական պատերազմի հուշարձանը Վաշինգտոնում: Եվ Վոլկանը գտնում է, որ հայերը, օրինակ, երբեք չեն կարողացել ավարտել իրենց սուգը այն բանի առիթով, որը իրենք համարում են 1915 թ. ցեղասպանություն, որովհետև թուրքիան երբեք չի ընդունել, թե ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել: Դա էլ, ըստ Վոլկանի, սնում է հայերի «դաժանությունը»՝ աղբյուրացիների հետ նրանց ներկա կոնֆլիկտում, որոնք էթնիկապես թուրքեր են: Մեկ այլ թուրք հեղինակ Այհան Յալչընը իր «Թուրք-հայկական հարցի էությունը փաստաթղթերի լույսի տակ» գրքում (լույս է տեսել Ստամբուլում 1975 թ.) գտնում է, որ թուրք ժողովրդի պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ողբերգության առջև բարոյական է:

Եվ այսպես, հայ-թուրք խնդիրը կարելի է փակել հուշարձան կառուցելով կամ բարոյական պատասխանատվությամբ, և ոչ մի խոսք հայերի՝ պատմական հայրենի-

¹ «The Atlantic», August 1993, pg. 32.

²² Ժամանակակից թուրք հեղինակները հայերի և Հայկական հարցի մասին (պաշտոնական օգտագործման համար), Երևան, 1977, էջ 20:

քի, այնտեղից բռնությամբ վտարված լինելու և այնտեղ վերադառնալու իրավունքի մասին:

Ոչ միայն ցեղասպանության, այլև զավթողական պատերազմից տուժած ժողովուրդների փոխհատուցում տալու խնդիրը հույժ կարևոր է և արդիական, քանզի կան ոչ վաղ անցյալում իրենց հայրենի օջախները և ունեցվածքը ստիպողաբար՝ մահվան սպառնալիքի ներքո լքած մարդկային զանգվածներ, որոնք սպասում են իրենց հարցի արդարացի լուծմանը: Օրինակ, 200 հազար կիպրոսցի հույներ դարձել են փախստականներ իրենց սեփական երկրում 1974 թ. օգոստոսից ի վեր, երբ Թուրքիան ներխուժեց Կիպրոս և բռնազավթեց կղզու տարածքի 40%-ը, ընդ որում կղզու այն մասը, որը տալիս էր եկամտի ավելի քան երկու երրորդը: Բնականաբար, փոխհատուցում նշանակում է, որ թուրքական զավթիչները հեռանան Կիպրոսից և փախստական հույները հնարավորություն ստանան վերադառնալու իրենց օջախները և նորից տիրանան իրենց շարժական ու անշարժ գույքին:

Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը շատ ավելի հեշտությամբ կլուծվեր, եթե բռնազավթի ենթարկված պետությունը ընդուներ իր հանցանքը ու դրա համար պատժելիությունը և կամովին ետ ընդուներ տարագրվածներին: Խնդիրը դարձյալ ոչ հիվանդագին ձևով կարող է լուծվել, եթե բռնազավթի ենթարկված պետության մեջ տեղի ունենան բռնազավթի ենթարկվածների հայրենադարձությանը նպաստող ներքին փոփոխություններ՝ իշխանության գլուխ անցնեն նոր ուժեր կամ հին վարչակարգը փոխվի նորով: Սակայն բռնազավթի առկայությունն ինքնին հուշում է, որ հայրենիք վերադառնալու գաղափարի իրացումը կապված է գրեթե անխուսափելի և երբեմն անհաղթահարելի թվացող բարդությունների հետ, պահանջում է պետությունների համատեղ գործողություններ՝ բռնազավթի ենթարկված պետությանը հարկադրելու ետ ընդունել տարագրվածներին ու փախստականներին անվտանգության և փոխհատուցման իրական երաշխիքներով: Այդ համատեղ գործողությունները կարող են ընկալվել իբրև ճնշամիջոցներ (ռեպրեսալիաներ): Ուստի նման իրադրություններում կարևորություն է ստանում պետությունների համագործակցությունը միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերի ու սկզբունքների իմպերատիվությունը հաստատելու գործում:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքը ճանաչում է մի շարք հիմնական սկզբունքներ, որոնք իմպերատիվ (պարտադիր) են պետությունների համար: Դրանք համընդհանուր ճանաչում են գտել, կազմում են միջազգային իրավունքի միջուկը և վճռող նշանակություն ունեն պետություն-

ների միջև ծագող տարաձայնությունները հարթելիս: Մասնավորապես այդ կարգի սկզբունքների թվին է դասվում մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների հարգման սկզբունքը, որն, ինչպես տեսանք, անմիջականորեն աղերսվում է բռնությամբ հայրենագրկվածների՝ իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու իրավունքի հետ: Առայժմ չկա որևէ փաստաթուղթ, որը սպառնի կերպով շարադրեր միջազգային իրավունքի գլխավոր կամ հիմնարար սկզբունքները: Բայց դրանց մի մասը շարադրված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ և մի շարք այլ փաստաթղթերում: 1970 թ.-ի հունվարի 24-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց «Հռչակագիր միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին, որոնք վերաբերում են պետությունների միջև բարեկամական հարաբերություններին և համագործակցությանը՝ համապատասխան ՄԱԿ-ի կանոնադրության»: Այս փաստաթուղթը պարունակում է յոթ սկզբունքներ, այդ թվում՝ այն սկզբունքը, որը պետություններին պարտավորեցնում է համագործակցել միմյանց հետ ՄԱԿ-ի կանոնադրության համապատասխան, ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման, պետությունների կողմից՝ ՄԱԿ-ի կանոնադրության համաձայն ստանձնած պարզավորությունները բարեխղճորեն կատարելու գործում:

Այստեղ մենք թվարկեցինք յոթ խնդիրներից միայն երեքը, որոնք կարող են մեկնաբանվել որպես բռնազավթված ժողովրդի իր հայրենիքը վերադառնալու իրավունքը հաստատելուն օգնող հիմնադրություններ: Այնուամենայնիվ, հռչակագրի մեջ բացակայում է մարդու իրավունքները հարգելու հիմնարար սկզբունքը, որի տեսակետից կարելի է անառարկելիորեն հաստատել բռնազավթի ենթարկվածների հայրենիք վերադառնալու իրավունքը, թեև այդ սկզբունքը միջազգային իրավունքի գիտակները, որպես կանոն, դիտարկում են շատ ավելի ընդհանուր առումով՝ մարդու իրավունքների ապահովման ասպարեզում բռնի հայրենագրկումն իբրև մարդու իրավունքների ամենակոպիտ խախտում դիտելու և հայրենագրկվածների՝ իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու իրավունքը միջազգային-իրավական իմպերատիվ նորմ ճանաչելու իմաստով: Մենք տեսանք, որ Հելսինկիի եզրափակիչ ակտը, որտեղ թվարկվող 10 սկզբունքների թվում հիշատակվում է նաև մարդու իրավունքները և հիմնական ազատությունները հարգելու մասին, նույնպես չի լրացնում այդ բացը:

¹ Организация Объединенных Наций. Сборник документов. Москва, 1981, стр. 459-469.

Միհչյեռն խնդիրն ավելի քան կարևոր է, քանզի, ինչպես շեշտում են միջազգային իրավունքի յոթնատորրյա դասընթացի հեղինակները, կամ մի շարք միջազգային-իրավական պայմանագրային և սովորական նորմեր, որոնք ուղղակիորեն և անուղղակիորեն վերաբերում են բնակչությանը, մասնավորապես, քաղաքացիության, հանցագործների հանձնելու, մարդու իրավունքների, օտարերկրացիների ռեժիմի հարցում: Պետություններին պարտավորեցնելով իրենց փոխհարաբերություններում գործելու որոշակի ձևով, միջազգային իրավունքն առաջադրում է պետության պարտավորությունը «ձեռնարկել այս կամ այն գործողությունները նաև իր ներքին կյանքի ոլորտում, այդ թվում ընդունել իրավական ակտեր, որոնք վերաբերում են իր բնակչության իրավական և փաստական դրությանը»:

Այս միանգամայն ճիշտ եզրահանգման կողքին մույն հեղինակները՝ Նախկին ԽՍՀՄ-ում մարդու իրավունքների խախտումներն իրավաբանորեն արդարացնելու ակնհայտ միտումով, պնդում են, թե իբր բնակչության և մարդու իրավական դրությունն այս կամ այն պետության ներսում որոշվում է բացառապես նրա սահմանադրությամբ և ներպետական օրենսդրությամբ, սակայն ոչ միջազգային իրավունքով, թե իբր խոսքը վերաբերում է մարդու իրավունքներին, որոնք բխում են պայմանագրերից, իսկ գործնականում այդպիսի պայմանագրերը իրավունք չեն ստեղծում, այլ պայմանավորվող պետությունների վրա սոսկ պարտականություն են դնում այդ իրավունքները կենսագործելու իրենց օրենսդրության միջոցով: Նման սուփեստությունները, ըստ էության, ժխտելով մարդու իրավունքի նորմերի իմպերատիվ բնույթը, ստեղծում են սողանցքներ այդ բնագավառում իրավախախտումների համար: Անկարելի է համաձայնել վերոհիշյալ դասընթացի հեղինակների մեկնաբանության հետ թեկուզև այն պատճառով, որ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի» 30-րդ հոդվածում աներկբայորեն հաստատվում է, որ «Ոչինչ սույն հռչակագրում չի կարող մեկնաբանվել իբրև որևէ պետության, անձանց խմբի կամ առանձին անձանց իրավունքի ընձեռում՝ զբաղվելու որևէ գործողությամբ կամ կատարելու գործողություններ, որոնք ուղղված են սույն Հռչակագրում շարադրված իրավունքների և ազատությունների ոչնչացմանը»: Ի դեպ, դասընթացի հեղինակները իրենք քննադատում են այն արևմտյան տեսաբաններին, ովքեր ժխտում են միջազգային

իրավունքի նորմատիվ բնույթը և ընդգծում, որ «ներկայումս միջազգային իրավունքի նորմատիվությունը կնշանակեր ժխտել ակնբախ ճշմարտությունը»:

Միջազգային իրավունքի որոշ մասնագետների կարծիքով մարդու իրավունքների հարգման սկզբունքի բովանդակությունը հանգում է հետևյալ երեք պահանջներին՝ բոլոր պետությունները պարտավոր են.

ա) հարգել իրենց տարածքում եղած բոլոր անձանց հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները,

բ) թույլ չտալ խտրականություն սեռի, լեզվի և կրոնի հատկանիշների հիման վրա,

գ) նպաստել մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների համընդհանուր հարգմանը և համագործակցել միմյանց հետ այդ նպատակին հասնելու գործում:

Այս պահանջները բնակչություն իրավունքների հետ ուղղակի կապ չունեն: Սակայն եթե միջազգային իրավունքը բնակչության դրությունը չի կարգավորում ուղղակիորեն, ապա կարող է ներազդել դրա կարգավորման վրա միջնորդված ձևով: Այդ իմաստով, մարդու իրավունքներին և հիմնական ազատություններին վերաբերող միջազգային-իրավական նորմերը ամենահամապատասխան են բնակչության կամ նրա առանձին հատվածների հարցերը կարգավորելու համար: Հետևաբար, մեր թվարկած պահանջներից երրորդը կարող է մեկնաբանվել իբրև պետությունների պարտավորությունը՝ համագործակցելու տեղահանված և բռնազաղթված զանգվածների իրավունքների վերականգնման գործում: Իսկ ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների կողմից իրենց պարտավորությունները բարեխղճորեն կատարելը պայման է, «որպեսզի նրանց բոլորի համար համատեղ ապահովվեն իրավունքները և առավելությունները, որոնք բխում են կազմակերպության անդամների կազմին պատկանելուց»:

Հազիվ թե հարկ կա ապացուցելու, որ բարեխղճությունը կամավոր կերպով դրսևորվող և բարոյական երևույթ է և, այդ պատճառով բավարար չէ ապահովելու պետությունների պատասխանատվությունը միջազգային-իրավական նորմերի հարգման խնդրում: Բավական է նշել, որ պետությունների միջազգային-իրավական պատասխանատվության գլխավոր հիմքը միջազգային իրավունքի խախտումներն են,

¹ Курс международного права. Том 3, Москва, 1990, стр. 62.

² Курс международного права. Том 2, Москва, 1990, стр. 158.

³ Международная защита прав и свобод человека. стр. 20.

¹ Курс международного права. Том 1, Москва, 1990, стр. 24.

² Международное право под редакцией Г.И. Тункина, стр. 126, и

Курс международного права, Том 2, Москва, 1990, стр. 159-160.

³ Конференция ООН в Сан-Франциско (25.04-26.05 1945). Сб.

док., Москва, 1980, стр. 586.

որպեսզի պարզ դառնա այդ սկզբունքի արտակարգ կարևորությունը:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքը տարբերակում է պետությունների կողմից կատարվող միջազգային իրավախախտումների երկու տեսակ՝ միջազգային հանցագործություններ և զանցանքներ: Երկու դեպքում էլ առաջ է գալիս միջազգային-իրավական պատասխանատվության 2 տեսակ՝ քաղաքական (ոչ նյութական) և նյութական: Հաճախ դրանք հանդես են գալիս միաժամանակ, ինչպես բռնագաղթի և ցեղասպանության պարագայում:

Միջազգային իրավախախտումները հաճախ կատարվում են գործադիր մարմինների կողմից՝ կառավարությունից մինչև իշխանության ստորադաս, տեղական մարմինները: Գլխավորապես նրանց վրա է ընկնում միջազգային հանցագործությունների մեղքը, որպիսիք են գաղութատիրությունը, ապարտեիդը, ցեղասպանությունը և այլն:

Իշխանության ստորադաս մարմինները կարող են մեղսակից դառնալ միջազգային ոճրի, կատարելով բարձրագույն իշխանության հրամանները, չստանալով նաև սեփական նախաձեռնության մասին: Հաճախ դրա համար լայն ասպարեզ են թողնում հենց կենտրոնից եկած հրամանները: Այսպես, Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալաթի՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին Հայեայի կուսակալությանը հղած ծածկագիր հրամանում մասնավորապես ասված էր.

«Հայերու համար Թուրքիո հողին մեջ ապրելու, աշխատելու պես իրավունքներ ամբողջովին ջնջված են. և այս մասին կառավարությունը, բովանդակ պատասխանատվությունը ստանձնելով, հրամայած է նույնիսկ օրորոցի մանուկները չթողուլ: Քանի մը նահանգներու մեջ այս հրամանին գործադրության արդյունքները տեսնված են: Այսպես ըլլալով հանդերձ, մեզի անհայտ պատճառներով. կարգ մը մարդոց մասին բացառիկ գործողություններ կրլլան և այդ մարդիկը ուղղակի տարագրության վայրերը չուղարկելով Հայեայ կը թողնվին, որով կառավարությունը երկրորդ դժվարության մը կը մատնվի: Առանց անոնց պատճառաբանությունները ընդունելու, կին թե մանուկ, ինչ որ ալ ըլլան, նույնիսկ շարժվելու անկարող եղողները հանցեք հոնկե և տեղի մի՛ տաք, որ զանոնք պաշտպանե ժողովուրդը, որ տգիտությանը բերմունքով նյութական շահերը իր հայրենասիրական զգացմունքներեն բարձր կը դասե և չի կրնար կառավարության այս մասին հետապնդած մեծ քաղաքականությունը զնահատել: Որովհետև ուրիշ տեղեր ա-

նուղղակի կերպով կատարվող բնաջնջման գործողությունները, – խստություն, արագություն (տարագրության ընթացքին), ճամբու նեղություններ, թշվառություն, – հող ուղղակի կերպով կրնան ապահովվիլ, հետևաբար՝ առանց ժամանակ կորցնելու, ոգի ի բոհն աշխատեցեք...»:

Հրամանի բովանդակությունից իսկույն պարզվում է, որ մենք գործ ունենք միջազգային հանցագործության հետ, որը միջազգային իրավունքը առանձնացնում է իբրև առավել վտանգավոր իրավախախտում, եթե նույնիսկ չլինի կատարվել է ելնելով երկրի ներքին օրենսդրությունից:

Արթուր Բեյլերյանի ֆրանսիական արխիվներից հավաքած փաստաթղթերի ժողովածուում, որը հրատարակել է Սերժոյի համալսարանը, կան ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ, որոնք վկայում են, որ հայերի ցեղասպանությանը մասնակցել են թուրք և քուրդ խումբանը, մահմեդական հոգևորականությունը:

Եթե իրավախախտումը կատարել են պետության մարմինները կամ պաշտոնական անձինք, ապա պետությունը պատասխանատու է նրանց արարքների համար, և, հետևաբար, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դրանք դիտվում են իբրև պետության արարքներ և պետություն պատասխանատվության հարցը վիճահարույց լինել չի կարող: Պրոֆեսոր Ա.Ա. Նսայանը իր «Միջազգային իրավունք» դասագրքում հաստատում է, որ, ըստ միջազգային իրավունքի գործող սկզբունքի, միջազգային հանցագործության և դեյիկտի (իրավախախտման) դեպքում պետությունը պատասխանատու է իր բոլոր օրենսդրական, գործադիր և դատական կենտրոնական ու տեղական մարմինների գործողությունների, միջազգային իրավունքին հակասող օրենքներ ընդունելու, իր բոլոր գործադիր մարմինների միջազգային անիրավագործողությունների համար:

Ա.Ա. Նսայանն ընդգծում է նաև, որ «Ներքին ազգային օրենսդրության ուժով պետությունը իրավագոր չէ հրաժարվելու իր միջազգային պարտավորություններից, ավելին, եթե առկա է կոլիզիա ներքին օրենքի և միջազգային իրա-

¹ Ա.Ա.Նստոյան, «Մեծ ոճիր», Բուստոն, 1921, էջ 35-36:

² Г.И.Тункин, «Вопросы истории международного права», Москва, 1962, стр. 476-477.

³ Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives francaises. (1914-1918). Paris, 1983, pg. 129.

⁴ Ա.Ա. Նսայան, «Միջազգային իրավունք: Ընդհանուր մաս»: 2-րդ հ., Երևան, 1983, էջ 302:

¹Международное право, под редакцией Г.И. Тункина, стр. 217.

վումքի միջև, պետք է նախապատվությունը տրվի միջազգային իրավունքին¹։

Այսպիսով, ոչ մի պետություն չի կարող խուսափել միջազգային հանցագործության համար մեղադրանքից և պատասխանատվությունից՝ գրանցելով այն առանձին պետական մարմինների ու գործիչների հաշվին, վկայակոչելով իր ներքին օրենսդրությունը։ Մեզ ամենևին չի համոզում Գ.Ի. Տունկինի խմբագրությամբ հրատարակված «Միջազգային իրավունք» դասագրքի (1982 թ.² ռուսերեն, 1986 թ.³ անգլերեն) այն տեսակետը, թե միջազգային իրավունքը սուկ օժանդակ միջոց է մարդու իրավունքների պաշտպանության համար և «մարդու իրավունքների ապահովումը մնում է և կշարունակի մնալ հիմնականում պետությունների ներքին գործը»։ Նման մոտեցումից հետևում է, որ եթե որևէ կառավարություն կարող է խուսափել միջազգային պատասխանատվությունից սեփական իրավախախտումների համար, ապա առավել ևս կարող է իրեն պատասխանատու չզգալ նախորդ կառավարությունների ու վարչակարգերի արարքների համար։ Արդարությունը պահանջում է ընդունել, որ անցյալում իր պետության իշխանությունների կատարած միջազգային հանցագործությունները և իրավախախտումները չճանաչող կառավարությունները ակամայից դառնում են դրանց մեղսակից։ Այս տեսակետից միանգամայն իրավացի էր Եվրապայումենտի պատգամավոր, ֆրանսիացի համայնավար Ռենե Էմիլ Փիքեն, որը հայկական բանաձևի քննարկման ժամանակ Եվրապայումենտում 1987 թ. ուղղակի նշեց, որ եթե Թուրքիայի կառավարությունը «պատասխանատու չէ 1915 թ. ցեղասպանության համար, ապա պատասխանատու է չրա գոյությունն ընդունելու կամ մերժելու խնդրի համար»։

Մեզ արդեն ծանոթ ժան Բաբտիստ Դյուրոգելը Ա. Բելլերյանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուի առաջաբանում հարցնում է, թե որն է հայերի ցեղասպանության հարցում թուրք ժողովրդի պատասխանատվությունը և անհատների, մասնավորապես, «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պարագլուխների պատասխանատվությունը, որոնք «ազգային կիրքը» հասցրին մինչև «վերջնական լուծումը»՝ «միաժամանակ և նողկալի, և միամիտ հավատով, թե դա թույլ կտա ստեղծելու մաքրագործված, իրեն թույլացնող «օտար մարմինների» մահվամբ ազատագրված ժողո-

վուրդ»։ Այնուհետև Դյուրոգելը շարունակում է. «Ես ասում եմ միամիտ, քանզի երբեք չի տեսնվել կատարելապես իրագործված ցեղասպանություն, քանզի փաստ է, որ կան ԽՍՀՄ-ի հայերը, Սփյուռքի հայերը, կա սերունդների չմարող ատելությունը, որը կարող է տասնամյակներ, մույնիսկ դարեր հետո նետվել կատաղի ունանչի մեջ»։

Միջազգային իրավունքը պետությանը չի ազատում պատասխանատվությունից, եթե միջազգային հանցագործության համար մեղավորները պաշտոնատար անձինք են, որոնցից կազմված են պետության մարմինները։ Պետությունն իր առանձնահատկությունների պատճառով կարող է գործողություններ կատարել կամ ցուցաբերել անգործունեություն հենց պաշտոնատար կամ իշխանությամբ օժտված անհատների միջոցով։ Ընդ որում, միջազգային-իրավական պատասխանատվության հարցը ծագելիս, ոչ մի էական նշանակություն չունի իրավախախտումը կատարած մարմնի տեղը տվյալ պետության համակարգում։ Պատասխանատվության հիմքերի հիմքը միջազգային իրավունքի գերակայությունն է պետությունների ներքին օրենսդրության նկատմամբ։ Եվ դա միանգամայն որոշակիորեն հաստատված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ, որը ժամանակակից միջազգային իրավունքի առավել կարևոր աղբյուրներից է։

Ըստ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, որը ամփոփում է միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմեր ու սկզբունքներ, «ՄԱԿ-ի յուրաքանչյուր անդամ-պետություն պարտավոր է իր հարաբերություններում ուրիշ պետությունների հետ (ինչպես կազմակերպության անդամ, այնպես էլ ոչ անդամ) պահպանել ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ մարմնավորված սկզբունքները և մույն բանը պահանջել իր կոնտրադենտներից։ Դրան հարկ է ավելացնել, որ կանոնադրությունն ուղղակի նախատեսում է պետությունների կանոնադրությամբ նախատեսված պարտավորությունների առաջնությունը նրանց բոլոր այլ պարտավորությունների հանդեպ»։

«Պետությունների կանոնադրությամբ», ինչպիսին է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը, (և ոչ թե առանձին պետությունների «կանոնադրություններով») նախատեսված պարտավորությունների առաջնությունից էլ բխում է պետությունների պատասխանատվությունը իրենց գործողությունների կամ անգործունեության համար։

¹ Ա.Ա. Եսայան, նշվ. աշխ., էջ 302-303։

² «Международное право», под ред. Г. И. Тункина, стр. 347.

³ «Ազգային մշակույթ», Բեյրութ, 20 սեպտեմբերի 1987։

¹ Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises. (1914-1918), pg. VII-VIII (preface).

² ООН и актуальные международные проблемы, стр. 15.

Տալով միջազգային-իրավական պատասխանատվության ընդհանուր բնութագիրը՝ «Միջազգային իրավունքի դասընթաց» յոթնամյալի հեղինակները գրում են. «Պատասխանատվության պրոբլեմը միջազգային իրավունքում ամփոփված է միջազգային իրավունքի գործառնության հետ, միջազգային խաղաղության և իրավական կարգուկանոնի ամրապնդման հետ»։ Միջազգային-իրավական պատասխանատվությունը անհրաժեշտ միջոց է ապահովելու միջազգային իրավունքի նորմերի պահպանումը և վերականգնելու խախտված միջազգային հարաբերությունները։

ՄԱԿ-ի միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը, որը զբաղվում է միջազգային իրավունքի օրենքների համակարգման (կոդիֆիկացիա) գործով, և դեռևս 1956թ. սկսել է պետությունների պատասխանատվության նորմերի համակարգման աշխատանքները, իր համապատասխան մասնագետներում անդրադառնում է միջազգային իրավունքի նորմերի իմպերատիվ բնույթի հարցին, հատկապես, երբ դա վերաբերում է միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը, ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքին, անձի պաշտպանությանը։ Հատկապես վտանգավոր միջազգային-հակահրավական արարքներ են ճանաչված ագրեսիան, գաղութատիրությունը, ցեղասպանությունը, ապարտեիդը, որոնց համար պահանջվում է պատասխանատվության խստագույն ռեժիմ։ Իսկ միջազգային-իրավական պատասխանատվությունը նշանակում է պատժամիջոցների կիրառում միջազգային իրավախախտման համար։ Ընդ որում, պատժամիջոցները ընդգրկում են ինչպես փոխհատուցման, այնպես էլ պատժի տարրեր։ «Պետությունների պրակտիկայի, բազմակողմ կոնվենցիաների, Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի փաստաթղթերի, ինչպես նաև դոկտրինայի հետևությունների վերլուծությունը վկայում է, որ ագրեսիան, ուժով գաղութային տիրապետության պահպանումը, ինչպես նաև ցեղասպանությունը, ապարտեիդը և պետությունների մի քանի այլ հատկապես վտանգավոր և ծանր արարքները բերում են պատասխանատվության, հատկապես՝ խիստ ռեժիմի կիրառման»։

Իրավաբանական պատասխանատվությունը միջազգային հանցագործության կամ իրավախախտման համար կարող է արտահայտվել տուժած կողմի իրավունքների վերականգնման, փոխհատուցման կամ իրավազանցին պատ-

ժելու ձևով։ Միջազգային-իրավական պատասխանատվության միջև իսկ պատժիչ գործառնությունը չի հակասում պետությունների ինքնիշխանության (սուվերենիտետի) հարգման սկզբունքին։ Երկար ժամանակ միջազգային-իրավական պատասխանատվության հարցը քննարկվել է սոսկ պետությունների հարաբերություններում տեղի ունեցած իրավախախտումների կապակցությամբ։

Միջոցառում կարող են և հաճախ տեղի են ունենում պետականություն չունեցող ժողովուրդների նկատմամբ և պետության ներսում։ Օրինակ, պատմությունն անհերքելիորեն ապացուցել է, որ ցեղասպանությունը և ապարտեիդը հաճախ դրսևորվում են ներպետական քաղաքականության ձևով (հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, ապարտեիդը աֆրիկացիների նկատմամբ Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունում)։ Միջազգային իրավունքի զարգացմանը համընթաց միջազգային-իրավական պատասխանատվության ինստիտուտը սկսեցին տարածել ոչ միայն ինքնիշխան պետությունների, այլև միջազգային իրավունքի մյուս սուբյեկտների վրա։ Ընդ որում, ինչպես նշված է Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի մշակված պատասխանատվության մասին հոդվածների միակցության 4-րդ հոդվածում. «Պետության արարքը կարող է որակվել իբրև միջազգային - հակահրավական սոսկ միջազգային իրավունքի հիման վրա։ Այդպիսի որոշման վրա չի կարող ազդել և ճանաչվել օրինաչափ այդ նույն արարքի որակումը կամ ներպետական իրավունքի»։ Այստեղ, ինչպես և քրեական իրավունքում, գոյություն ունի հանցակազմ, որի տակ հասկացվում է որոշակի իրավախախտման հանցանշանների ամբողջությունը։

Իբրև հանցակազմի բացակայության հիմք չի կարող ընդունվել այն իրողությունը, որ պետությունը տվյալ դեպքում կաշկանդված չի եղել միջազգային պարտավորությամբ, որը թելադրում էր գործել այլ կերպ, եթե խոսքը վերաբերում է միջազգային հանցագործություններին։ «Պարտավորությունները, որոնց խախտումը կապում են միջազգային հանցագործությունները, ունեն իմպերատիվ բնույթ և բխում են միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքներից»։ Այնուհետև, պարզաբանելով այս արտակարգ կարևոր դրույթը, «Միջազգային իրավունքի դասընթացի» հեղինակները միանգամայն որոշակիորեն շեշտում են. «Միջազգային իմպերատիվ պարտավորությունների դեմ ծանր ոտնձգությունների դեպքում հազիվ թե կարող են գոյություն

¹ Курс международного права. Том 3, стр. 189.

² Նույն տեղում, էջ 190:

³ Курс международного права. Том 3, стр. 195.

¹ Курс международного права. Том 3, стр. 205.

² Նույն տեղում:

ունենալ այդպիսի ոտնձգությունների համար պատասխանատվությունը բացառող ինչ-ինչ հանգամանքներ:

Մասնավորապես, այդպիսի իրավունքների խախտման հետևանքով միջազգային հանցագործությունները կանխամտածված արարքներ են, որոնք բացառում են մեղքի բացակայությունը վկայող հանգամանքների (դիպված, անհաղթահարելի ուժ, աղետ) վկայակոչումը: Միջազգային հանցագործություններ կատարելու դեպքում պետության պատասխանատվությունը բացառելու հանգամանքների բացակայությունը հաստատվում է ինչպես միջազգային պրակտիկայի դրույթներով, այնպես էլ դոկտրինայական հետևություններով¹:

Այստեղից հետևում է, որ միջազգային հանցագործություն, օրինակ՝ ցեղասպանություն կատարած պետության նկատմամբ միջազգային պատժամիջոցների կիրառումը պարտադիր է (առանց զինված ճնշամիջոցների և իրավունքի ոլորտի սահմաններում) և չի կարելի խուսափել դրանից, վկայակոչելով ինքնապաշտպանությունը, անհաղթահարելի ու չնախատեսված դեպքը, աղետը, անհրաժեշտության վիճակը, այսինքն այն հանգամանքները, որոնց առկայության դեպքում միջազգային իրավունքը ճանաչում է իրավախախտման հանցակազմի բացակայությունը:

Ցեղասպանության և դրա հետևանքների դեպքում միանգամայն անբավարար է հանցագործ պետության բարոյա-քաղաքական պատասխանատվությունը, ինչպես նաև ոչ նյութական պատասխանատվությունը: Այստեղ ընդունելի է միջազգային իրավունքի այն մասնագետների կարծիքը, ովքեր տալիս են լայն մեկնաբանություն իրավախախտ պետության դեմ միջազգային պատժամիջոցների կիրառմանը՝ ներառելով նախկին իրավիճակի վերականգնումը (status quo ante), այսինքն՝ ռեստորացիան և ռեստիտուցիան, ինչպես նաև պատասխանատվության այլ ձևերը՝ սատիսֆակցիան (բավարարումը) և հատկապես՝ ռեպարացիան (փոխհատուցումը):

Որպեսզի իրավախախտին ստիպեն իրապես կրել պատասխանատվությունը, միջազգային իրավունքը թույլատրում է կիրառել նրա նկատմամբ հարկադրական միջոցներ՝ ռեստորսիաներ (օրինաչափ հարկադրական միջոցներ՝ առանց զինված ուժի գործադրման և հասցված վնասի ոչ համանման, բայց համամասնային հատուցում), ճնշամիջոցներ (դարձյալ առանց զինված ուժի կիրառման), դիվանագիտական հարաբերությունների խզում, միջազգային կազմակերպություններում արտոնություններից և անդամության իրա-

վունքից զրկում, տնտեսական պատժամիջոցներ (առևտրական էմբարգո) և այլն: Ավելին, «Միջազգային հանցագործություն կատարած պետության պատասխանատվության հատուկ ձև կարող է հանդիսանալ նրա տարածքի մի մասի հանձնումը տուժած սուբյեկտների՝ նրանց անվտանգության երաշխավորման նպատակով... Դա կարող է ծառայել իբրև վնասի փոխհատուցում, որը չի կարող փոխհատուցվել ուրիշ եղանակներով»:

Ցեղասպանության և դրա հետևանքով կատարված բռնագաղթի դեպքում դա կլինի փոխհատուցման ամենաէական և լավագույն միջոցը, որը տարագրվածներին թույլ կտա իրականացնելու հայրենիք վերադառնալու գաղափարը:

¹ Курс международного права. Том 3, стр 225-226:

¹ Курс международного права. Том 3, стр. 241.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Յուրի Հովսեփյան</i> – Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918 - 1990 թթ.)	5
<i>Սամվել Կարապետյան</i> – Հայկական հուշարձանների եղեռնը Ադրբեջանում.....	30
<i>Հովիկ Գրիգորյան</i> – Ահաբեկչությունը որպես ազգային - ազատագրական պայքարի ձև (19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկիզբ).....	39
<i>Հակոբ Վ. Հակոբյան</i> – Սփյուռքահայության հայրենիք վերադառնալու գաղափարի միջազգային - իրավական մարմնավորումը.....	73

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ԴԱՍԵՐ

Մաս 2

Հրատարակչության խմբագիր՝	Լ. Գ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝	Հ. Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Ս. Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 1995թ.:

Չափեր՝ 84x108 1/32: Թուղթ տպ. №1: Տպագրության
եղանակը՝ օֆսեթ: Հրատարակչական 5,1 մամուլ:
Տպագրական 3,125 մամուլ=5,25 պայմանական մամուլի:
Տպաքաշակ՝ 500: Պատվեր՝ 120

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Այ. Մանուկյան փ., 1

Ըարվածքը «Սիեստա» Լ.ՊԸ:

Երևանի համալսարանի «Ռոտապրինտ» արտադրամաս,
Երևան, Այ. Մանուկյան փ., 1

ԵՊՀ գրադարան

SU0214393